ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Республиканын нитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 90 (15775) ◆ 1996 чылдың июль 5, пятница ◆ Ат салган шагы 20.25. ◆ Садар өртээ 500 рубль.

Дүүн 15 шакка чедир келген медээлер езугаар Тыванын соңгукчулары Борис Ельцин дээш 72.336 бадылаашкынын берген, а 65.35 хуу соңгаан. Геннадий Зюганов дээш 37.000 кижи соңгаан, ол 33.40 хуу болуп турар. Ийи кандидаттың кайызынга-даа удур 2422 кижи, азы соңгукчуларның 2,3 хуузу удур бадылаан.

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНГА ТЫВА ИДЕПКЕЙЛИГ КИРИШКЕН

КОЛ ШИЛИЛГЕ КЫЛДЫНГАН

Амгы күштүг болуп турар хоойлу езугаар президент соңгулдазын Россия Федерациязының девискээринге ийи улаа чорудар апаары социологтуг шинчилеллернин түнелдеринден июнь 16-нын мурнунда-ла билдингир турган. Шынап-ла, манап турганы дег, июнь 16-да баштайгы ээлчегде Президент албан-дүжүлгезинге кордакчылардан кым-даа күзенчиг 51 хуу бадылаашкынны ап ыдлавайн барган. Мурнунче он кандидаттан шүглүп үнген ийи кандидат — Борис Ельцин биле Геннадий Зюгановтун аразында ылгалы чүгле үш хуу болганын билир болгай бис. Бо ийи кандидаттың кайызын чурт шилип соңгуп алырыл — июль 3-те болуп эрткен ийиги удаагы соңгуллаларның кол айтырыы болган.

Баштайгы июнь 16-да болган ээлчегден июль 3-теги ийиги ээлчегнин ылгалы чүдел дизе, манаа соңгукчуларның бадылаашкынларынын хөй кезиин алган кандидатты тиилекчи деп санаар. Ол ышкаш соңгукчуларның участоктарга кайы хире келгениинден хамаарылга чокка соңгулданы болуп эрткен деп санаар апаар. Ийиги ээлчегге кандыг-бир санны, чижээ, соңгукчуларның 51 хуузунуң бадылаашкыннары дээн ышкаш, моондакты тургузуп каар болаа, чурт төнчү чокка соңгуп-ла туруп бээр ийик. Ынчангаш ийиги ээлчегде соңгулда дүрүмүн бөдүүнчүткен ужуру-даа ында. Бир эвес «шуптузунга удур» деп бадылаашкыннар кандидаттарның алган бадылаашкынларындан көвүдей бээр болза, ынчан катап соңгулда эрттирер апаар ийик. Ынчалаадаа ындыг үүл болбаанын ам билир бис.

Соңгукчу бүрүзү бодунун шилип алган кандидадынга тиилелгени күзээри биллингир. Баштайгы ээлчегде Тыванын соңгукчулары Борис Ельцинге 60 хуу бадылаашкыннарын берген болгай. Геннадий Зюганов манаа 21 хууну чаалап алган, а Александр Лебедь 4,5 хууну алган, үшкү черге «кээп дүшкен». Ынчан кээрге республиканын чонунун үзел-бодалдары бүгү Россияныңдан ылгал чок болганы ол.

Президент соңгулдазының июль 3-те болган ийиги ээлчээнде Тыва канчаар соңгааның бистин корреспондентилеривистин репортажтарындан номчукчулар таныжар.

Ам республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары К.-С. Д. Будук-оолбиле кыска интервьюну номчукчуларга саналдап көрейн.

— Кара-Сал Дамбаланович, Тываның чону РФ Президентизинин соңгулдазының ийиги ээлчээнге канчаар киришкенил, таныштырып көрүңерем.

— Республиканың чону катап бадылаашкынларга улуг идепкейлиг киришкени өөрүнчүг. Чаъс-чайыктыг кончуг берге чөрлер — Шом-Шум, Эржей, Үжеп, Үстүү, Алдыы Ишкиннер, Тоолайлыг, Кара-Хөлдүн соңгукчулары турасоруктуг, эр-хейлер болганын демдеглевес арга чок. Июль 3-түн дүнезинде баштайгы келген медээлер езугаар алырга, Тыванын соңгукчуларынын 66,8 хуузу бадылаашкыннарга киришкен болуп турар.

— Эн идепкейлиг болган көжуунларны адап көрүңерем.

— Сүт-Хөл—88,3, Чаа-Хөл бо эртен чаа дамчытканы-биле 89,2 хуу, Өвүр—84, Барыын-Хемчик, Эрзин — 82,5 хуу киришкен. Бо саннар амдаа өзүп болур деп үүлдү айытса эки.

— Кайы соңгулда комиссиялары эн эки, организастыг ажылдааныл?

— Черле шуптузу организастыг, кызымак ажылдаан. Оларның иштинден Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Чеди-Хөлдүн Хендерге, Чөөн-Хемчиктин Теве-Хая, Чаа-Хөлдүн Ак-Туруг, Кызыл кожуунуң Черби, Сукпакты онзалап демдеглезе чогуур.

— Ам кандидаттарның сан-түүнеринге доктаан көрээлиңерем, Кара-Сал Дамбалаң-ович.

— Саннар амдыызында баш бурунгаар алдынганын база катап сагындырып каайн. Даңзыда нитизи-биле 167 мүн соңгукчу кирген, оларның 110700-зү соңгулдага киришкен. Олардан 69455 кижи Б. Н. Ельцин дээш соңгааннар. Г. А. Зюгановка 37.000 соңгукчу бадылаашкынын берген. «Шуптузунга удур» дээш 2422 кижи бадылаан. Эрткен соңгулдада күш чок болган бюллетеньнер саны 5 мүн чедип турган болза, ам бо сан чартыынга чедир эвээжээн. Азы соңгукчуларның бадылаашкын культурازы өзүп турары кончуг өөрүнчүг. Эң-не кол чүве — Тывага соңгулда эки эрткен, корум-чурум хажыдыышкыннары болбаан, чон идепкейлиг болган болгаш Борис Ельцинге улуг бүзүрелин көргүскен.

Надежда ЭРГЕП.

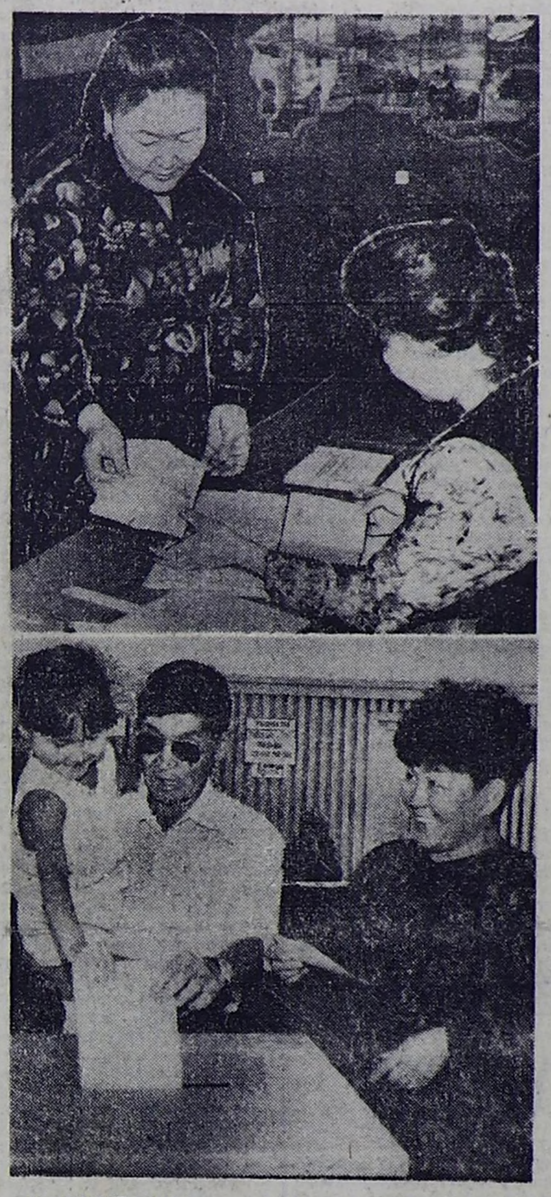

ЧУРУКТАРДА: кызылчыларның соңгулда участоктарында бадылап турары.
Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

СОҢГУЛДА БОЛГАШ ООҢ МААДЫРЫ

Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының талазы-биле 1996 чылдың июль 3-те катап бадылаашкын болза, бүгү Россияда ышкаш, Тыванын соңгулда назылыг чонунун идепкейлиинин, хамааты туружунун болгаш организастыынын шыңгыы шылгалдазы болган. Катап бадылаашкынның бүдүүзүнде мындыг айтырыг хөй-ниитини чүдеп-даа артык дүвүредип турган: катап бадылаашкынга соңгукчуларнын чеже хуузу киржир ирги? Ындыг айтырыгнын чылдагааннары эвээш эвес. Чижээ, июльдун эгези—ол дээрге, башкыларның болгаш еске-даа ажыллакчыларнын ээлчеглиг шелээзинин, студентилерин болгаш соңгулда назылыг үстүү классчыларнын чайгы дыштанылгазының, тараажыларнын болгаш сад-огородтуг хамаатыларнын чымыштыг ажыл-ижинин бачым үеэ-тир. Өске чурттарның безин практиказын ап көөрге, катап бадылаашкынга соңгукчуларнын идепкейлиинин чавызы ховар эвес. А бир эвес соңгукчу чок болза, кандыг-даа соңгулда болбас ийик. Ынчангаш соңгулланың кол маадыры — соңгукчу деп адаар болза, ол үүлдүг-даа болгу дег. Бистин республикага июль 3-те катап бадылаашкыннар канчаар эрткенин ам сонуургап көрээли, хүндүлүг номчукчу.

Тыва Республиканын Төп соңгулда комиссиязынын баштайгы медээзин езугаар алырга, июль 3-те тус чеонии-биле 14 шакка чедир республиканын соңгукчуларының 44,3 хуузу бадылаашкыннарга киришкен. Оон иштинде Мөнгүн-Тайга кожуунунун — 79,1 хуузу, Сүт-Хөлдүн — 77,4 хуузу, Өвүр кожуунун 67,9 хуузу. Соңгукчуларнын идепкейлии ол шакка чедир Кызыл хоорайга болгаш Ак-Довуракка чавыс болган: найысылалда соңгукчуларнын чүгле 30,6 хуузу Ак-Довурак хоорайнын — 33 хуузу бадылаашкыннарга киришкен.

Кежээкинин 18 шакта алдынган медээлерни барымдаалап көөрге, соңгукчуларнын идепкейлии илдеп не бөлүй берген: республикада соңгукчуларнын 60,1 хуузу бадылаашкыннарга киришкен. Ынчалажок Кызыл хоорайда соңгукчуларнын чүгле 47,1 хуузу, Ак-Довуракта — 55,4 хуузу бадылаашкынчыг доозулгуже чедип эвээш ужарткан турла-ла, соңгулда бюллетеньнерин алган болгаш бадылаашкыннарга киришкен.

«Россия Федерациязының Президентизинин соңгуллаларының дугайында» федералдыг хоойлунун 51 чүүлүнге дүүштүр республиканын бүгү девискээринге бадылаашкыннар кажан доозулган сөөлүнде аллынган баштайгы медээлерни барымдаалап көөрге, бадылаашкыннарның каяа, канчаар эрткени тодаргай билдине берген: республика девискээринде 166698 соңгукчуларнын 110694-түү азы 66,4 хуузу бадылаашкынларга киришкен. Оон иштинде Сүт-Хөл кожуунун соңгукчуларының 88,1 хуузу, Чаа-Хөлдүн — 87,9, Өвүрүнүн—84,3, Эрзиннин—82,1, Барыын Хемчиктин — 82, Мөнгүн-Тайганын — 79,1, Тес-Хемнин—78,8, Бай-Тайганын—77,5, Чөөн Хемчик кожуунунун—77,3 хуузу бадылаашкыннарга киришкен. Республикада соңгулда назыны чаа четкен 611 аныяктар база бадылаан.

Оон мурнунда медээлерни езугаар алырга эвээш хуулуг турган Ак-Довурак хоорайдан соңгукчуларнын 69,2 хуузу бадылаашкыннарга киришкенин демдеглээр керек. Ынчаарга 55213 соңгукчулуг Кызыл хоорайнын соңгулда назылыг хамаатыларының чүгле 51,2 хуузу катап бадылаашкыннарга киришкени соңгулдаларнын июнь 16-да бадылаашкыннарынга киришкенинден безин кудулааны, республиканын ниити хуузун чавызатканы хомудан-чыг-дыр. Чүге дизе, найысылалда 26967 соңгукчу бадылаашкыннарга киришпээн. Ынчаарга Россия Федерациязында катап бадылаашкынга соңгукчуларның 59 хуузу безин киришкен девискээрни РФ-тин Төп соңгулда комиссиязы чавыс көргүзүг кылдыр санап турар.

Кызыл хоорайның девискээр болгаш участок соңгулда комиссиялары катап бадылаашкыннарны организастаар база эрттирер талазы-биле ажылды чедир кылбаан деп санаар болза, чөптүг эвес болур деп бодум хуумда бодаар мен. Катап бадылаашкыннар хүнүнде соңгукчуларны уткуп алыр, бадылаашкыннарны организастаар талазы-биле ажылды эки башкарган участоктарның соңгулда комиссиялары найысылалда эвээш эвес. Чижээ, найысылалда Октябрьская № 11 соңгулда участогу (комиссияның даргазы Б. П. Шокпаа) респотребсоюзтун бажыңынын делгем, чырык, арыг-силиг залында эки дериттинген, ынчангаш соңгукчуларга таарымчалыг байдалдарны тургускан, катап бадылаашкыннарга киржиринче чалалгаларны бүгү соңгукчуларга баш бурунгаар чедирген, бадылаашкын хүнүнде аш-чемнин болгаш еске-даа бараанларның чиигеткен өртектиг хөй хевилерин салыглаан. Участоктун соңгулда комиссиязының кежигүнү С. С Доржу болгаш еске-даа кежигүннери бадылаашкынга бир-ле дугаар киржип келген аныяк соңгукчуларны эн-не эвилен хүлээп алган. Россияның Күрүне сүлдезин болгаш Күрүне түгүн чураан марка-демдекти тывыспышаан, оларга байыр чедирип, амыдыралга, ажылга өөредилгеге чедишкиннерни күзеп турарын көөрге, дыка өөрүнчүг болду. Улусчу чогаадылга бажынында, «Тыва тудуг» каттыжыышкынының бажынында соңгулда участоктарының ажылын организастааны база багай эвес.

Бо удаада найысылалда соңгукчуларның идепкейлиин мындыг чавыс болганының бир кол чылдагааны — үстүү класстарның соңгулда назыны четкен сургуулдарының болгаш өөредилге чедиринин студентилериниң, эвээш эвес башкыларның бадылаар эргениң талоннарын албайн, чайгы дыштанылгаже чоруй барганы-дыр. Оларга бадылаар эргениң талоннарын чогуур үезинде тывыспааны чүгле соңгулда комиссияларының эвес, харын хамыктың мурнунда Кызыл хоорай чагыргазының, ол өөредилге черлериниң директорларының база четпес ажылдааны-дыр.

Бадылаашкын хүнүнде соңгукчуларга хамаарыштыр халас чоруур рейстерлиг хоорай автобустарын 10, 12, 14 болгаш 16 шактарда хоорай чоңгунда дачаларже организастаар дугайында саналдарны республикада массалыг информация чепсектери чогуур үезинде киирип турган болгай. А Кызылдың, республиканың күүсекчи эргечагырга органнары бо саналды кичээнгейге албаан. Ынчаарга катап бадылаашкыннарга киржиринче Кызылдың соңгукчуларын кыйгырган дынзы чугаалар радиомикрофонгуг безерек автобусту ажыглааны чамдык түннелдерни бергени чигзиниг чок. Хоорайнын девискээр соңгулда комиссиязы (даргазы С. Н. Аракчаа) бо болгаш еске-даа организастыг хемчегларни албаан болза, найысылалда соңгукчуларын катап бадылаашкынга киришкен хуузу оон-даа куду болуп магатчок турган ийик.

Катап бадылаашкынга соңгукчуларның киришкен хуузу чамдык черлерде кулу-даа болза, Тыванын соңгукчуларының хөй пуруузу бо чугула бадылаашкынга идепкейлиг киришкени, хамааты хүлээлгезин ак сеткиллиг күүсеткени өөрүнчүг-дүр.

Алексей ДУГЕРЖАА.

АГААР-БОЙДУС ШАПТЫК БОЛБААН

Соңгулда болур хүнде Каа-Хем кожуунунун чамдык -мулаарын эргип чораан, Сүг-Бажы суму чагыргазынга соңгулдалар эрттирери-биле кожуун төвүнден келген телээ — кожуун чагыргазының экономиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчы даргазы Галина Агбаан-оо-она Куулар-биле ужуражып чугаалаштым. Кожуун иштинде болуп эртип турар соңгулдаларның дугайында сонуургап, аная элээн каш айтырыгларны салып өргалыгдаа болдум. Кожуунда ниитизи-биле 16 соңгулда участогунда 7500 соңгукчулар хаара туттунган. Соңгулда хүнүнүн бирги чартыында бадылаашкынга 4016 кижи киришкен. Манаа идепкейлиг болган сумуларны хуу айы-биле адаарга мындыг: Сүг-Бажы — 77,6, Кундустуг — 73,4, Көк-Хаак — 77,6, Бүрен-Хем — 61,7.

Сөөлгү хүннерде чаъс чаап, хем суу улгадып, орук-чу-ик дуглалган-даа турган болза, соңгулда эрттиреринге улуг моондак болбаан. Ынай-бээр чорук чораан кижилер хемечилернин ачызында соңгулдага киржир өргалыг болган.

Бистиң корр.

Президентиниң ажыл-албаны

АКША-КӨПЕЕК — БЕРГЕ АЙТЫРЫГ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ажыл-албанының аайы-биле Франциянын Страсбург, Москва, Красноярск хоорайларга чорааш, июль 2-де ээп чанып келген.

Президентини Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельников, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, ТР-нин Чазааның Баштыңының оралакчызы В. Б. Кара-Сал, ТР-нин Иштики херектер яамызының сайыды генерал-майор С. С.-Б. Монгуш, ТР-нин Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. И. Чыдым болгаш өскедаа харыысалгалыг ажылдакчылар, журналистер Кызылдың аэропортунга уткуп алган.

Тургустунган чаңчыл езугаар «Шын», «Тувинская правда» солуннарның, Тыва телевидениинин, радионун журналистери Шериг-оол Дизижиковичиден ажыл-албан кылып чорааның түннелдерин кысказы-биле чугаалап бээрин дилээн.

— Ажыл кылып чорааныңны үш кезекке чарып болур—деп, ол чугаазын өгелээн.—Бирээде, Красноярск хоорайга ажылдадым. Аная В. И. Иваников-биле бистиң республикада ийи ЧЭТ-те байдалды бүгү талалыг сайгарып чугаалаштывыс. Кол кичээнгейни ЧЭТ-терде септелгелерни эки организастыг, дүрген болгаш шынарлыг чорударынче угландырган бис. Бо талазы-биле дугуржулга чедип алдынган.

Ийиде, Франциянын Страсбург хоорайга Европа Төвүлелиниң Парламентизиниң хуралдарынга кириштим, аная үжен ажыг айтырыгларны чугаалашкан. Оларның иштинден Европа Төвүлелинин министрлер комитединиң ажыл-чорудулгазының дугайында делгеренгей информацияны дыңнаанывысты демдеглээр бодаан мен. Европанын төвүнде болгаш чөөн чүгүнде чурттарже комитет даргазы кол сагышты салган. Чечняда, Албанияда, Турцияда болгаш өске-даа чурттарда байдалды чогумчударын ол чугалалап көрген. Оон аңгыла Европанын чаартылга - хөгжүлгезинин банкызының отчедун дыңнаан. Бо кончуг улуг банк, ону Европаның төвүнде болгаш чөөн талазында чурттарга экономиктиг дуваны чедирери-биле 1991 чылда тургускан. Бистиң бюджет болгаш экономика комитединге бо банкының отчедун ийи катап дыңнаанынга кириштим. Банк Лондонда турар, ооң удуртукчузу дээргі Ларозер. Бо банк 1997 чылда чурттарга экономиктиг дуза чедирериниң акша-хөреңгизин ийи катап көвүдедирин көрүп турар. Ону долларже шилчидерге 32 миллиард чеде бээр. Кончуг хөй акша.

Мен аңаа чоруп турган, Европа Төвүлелиниң бюджет болгаш экономика комитеттериниң удуртукчулары-биле таныжып алдым, оларныңбиле чамдык айтырыглар талазы-биле чугааны кылдым, ону ам-даа уламчылаар.

Европа Парламентизинин хуралынга аныяктар айтырыын чугаалажып көрген, бо кончуг чидиг айтырыгларның бирээзи, бо талазы-биле резолюцияны хүлээп алган. Оон аңгыда Чечен Республикада байдал дугайында Парламентиге база катап чугаалашкан. Бир дугаар чугаалашканы дег айтырыг чидиг тургустунмаан, чүге дээрге Россияның Президентизи ында байдалды чогумчалыг шиитпирлээриниң хемчегларын ап турар. Европа Парламентизи Чечняда байдал дугайында айтырыгны хүн айтырыындан ужулбаан, ону чогумчалыг шиитпирлээриниң хыналда-контролюн тургускан. Өске-даа чугула айтырыгларны чугаалашкан.

Москвага ажыл-албанымның аайы-биле чоруп турган, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин перспективтиг болгаш саң-хөө, чоннуң социал камгалалын күштелдиреринге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр хемчегларни алдым. Бо болза ажыл-албанымның үшкү кезээ болур. Түннелинде чүүү чедип алган бис. «1996-2000 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден деткиир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Чазаа доктаал хүлээп алган,

(Уланчызы 2-ги арыында).

КУР-ЧЕРЖИЛЕР ҮНҮН БЕРГЕН

Кызыл кожуунда Кур-Чер суурнуң участок соңгулда комиссиязы Россияның Президент соңгуллаларынче хөй кижини хаара тулар талазыбиле элээн шудургу ажылдаанын Культура бажынының даштында комиссияның ажылдап эгелээр шагын манаан соңгукчуларны көргеш-ле эскерип каар. Участок соңгулда комиссиязының даргазынын оралакчызы И. В. Ондарга ужуражып, сонуургаан айтырыгларымга кысказы-биле харыылаарын диледим.

— Бистиң участокта даңзы езугаар 1046 соңгукчу санаттынып турар. Эртенгиниң 8 биле 9 шак аразында 170 хире кижи бадылаашкынга киржип, боттарының үнүн берилер. Кур-Чер суур биле Кызыл кожуун соңгулдаларга эн-не идепкейлиг киржир чурттакчылыг черлериниң биреэзи. Эн-не баштай бадылаан соңгукчувус, хоочун башкы Эренаен Опай-оолович Тежит болду. Июнь 16-да эрткен соңгуллаларга бүдүн кожуунун соңгукчуларынын амгы Президентивис Б. Н. Ельцин дээш эн-не хөй үннерни берген бис. Дорту-биле чугаалаарга, чангыс черге таптап турар хөннүвүс чок.

* * *

САМАГАЛДАЙ (телефонбиле). Тес-Хем кожуунун соңгукчулары Россия Федерациязының Президент соңгуллаларының ийиги ээлчээнин бадылаашкынынга идепкейлиг киришкен. Кожуунда даңзыда кирген 5144 соңгукчу бар, оларның 80 ажыг хуузу бадылаашкынга киришкен.

Бадылаашкынга киришкен соңгукчулар Б. Н. Ельцин дээш 69 хуузу, Г. А. Зюганов дээш 25 хуузу үнүн берген.

Соңгуллалар кожуунга организастыг эрткен.

Дайынчы ЛАМБА-ХУУРАК.

Бадылаашкынга киржип, РФ-тин Президент албан-дужаалының ол-бо кордакчызынга бодунун үнүн бээр дээн соңгукчулар-биле ужуражып, оларның бодалдарын, күзелдерин дыңнап, сонуургаптаалыңар.

Соңгуллаларга бир дугаар киржип турар, Алена Ивановна Донгак (II бөлүктүң инвалиди, 18 харлыг):

— Амыдырал берге-даа болза, мени ол бектеп шыдавас. Бурунгаар көрген, чырык күзелим күштүг. Аарыгаржыкка дүжүп бербес мен. Соңгулдага киржир дээш кызып чораан, чедип келдим. Бодум хуумда амгы Президентивис Борис Николаевич Ельцинни деткип, үнүм бээр мен.

«Тиилелге» совхозтун хоочун механизаторлары С. Оюн биле И. Куулар оларның чугаалааны мындыг:

— Бистер РФ-тин коммунистериниң удуртукчузу Геннадий Зюгановтун кандидатуразын деткип, бадылаар бис. Чүге дизе, бистерни кедээ ажыл-агыйның база Тыванын колхоз, совхозтарының амгы сан-хөө байдалдары дүвүредип турар. Чаа Президент соңгуп алзыысса, амыдыралывыс ам эки-жиир боор...

Танов ЧИГДЕН.

* * *

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТЕ БАЙДАЛ ДҮВҮРЕНЧИГ

Бо чылдың эрткен айларында Чөөн-Хемчик кожуунун хоорай база суурларында чөөрби ажыг өлүрүкчу херек болгулаан. Бо хай-бачыт колдуунда арагалан боон турар. Оон ынай күрүненин, хуу-даа кижилернин мал-маганын, улуг-биче эт-сеттерни дуп-хүп чок оорлаар чоруктар кедереп барган. Мынчан кээрге кожуунда байдал аажок дүшкүүрлүг боон турар.

Кожуунда ниитизи-биле 23 мүн чурттакчы бар, оларның иштинде ажыг чоктар хөй. Оларның аразында аныяк кижилерниң саны хөй боон турары аажок дүвүренчиг. Оорлаар, үптээр чоруктар оларның талазынан боон турары чажыт эвес. Ылангыя белукбөдүк чоруур аныяк оолларны көскүзү кончуг, олар кедээ суурлардан келгени, хоорайда улчуп чоруурлар.

Оон ынай кожуун төвүнде эзирик чоруур кижилернин көскүзү кончуг, таныыр, танывас кижилерден акша-төгерик негээрлер. Бербеске чалчыыр, чөнгээлээр, культура чок, эки бак сөстер октаар. Ылангыя хөрээжен чоннун чүттуг, чаржынчыы кончуг, хырнынга хлеб салып чиир акша тыппайн турган, араганы кайыын тып ижип турар чүве ыйнаан. Пособие, пенсия үлепкен үеде хоорайга эзириктернин саны аңдерли бээр. Эзириктер сергедир черге хүннүн-не 10-20 чедир эр, хөрээжен кижилер кирип турар. Олардан назы четпестер база чыла калбайн турары дүвүренчиг-дир.

Ажыт-чажыт «адрестерлиг» бажынаар база көвүдээн. Олар кижилернин амытынына айылдыг, кадыкшылынга хоралыг 100-100 литр кылымал арагаларны дуп-хүп чок садып турарлар. Коммерсантылар база чыла калбайн, «колдук» адаа-биле саарылганы чорудуп турары чажыт эвес болгай.

Оон ынай, чыдыг чашпан тыртар, ону чыып, садыглаар кижилер база бар. Ындыглар иштики херектер киллизинин ажылдакчыларынга хүннүн-не таваржыр. Олар колдуунда «улуг аалга» каш удаа олуруп чораан кижилер болгулаар. Арагачыларга, наркоманнарга торгаалды онаарга-даа, олар ам-даа кезевейн турарлар. Ындыларга хамаарыштыр кожуунун шагдаа ажыллакчылары шыңгыы хемчеглерни чорудуп турарын манаа демдеглеп каары чүтүл. Оларны ажылдавайн турар деп чемелеп болбас херек. Ынчангаш оларга кожуунда бүгү хөй-ниитиниң деткимче, дузазы дарый негеттинип келген. Манаа хамаарыштыр кожуун, хоорай чагыргалары хөй-ле хуралдар кылып, саазын кырынга янзы-бүрү доктаал, шиитпирлер үндүрүп турбайн, боттары база ол-бо черлерже демниг үнүүшкүннерни кылза эки.

Дүнекі үелерде иштики херектер ажылдакчылары эзирик база шала караз ичыг кижилерге бо-ла таваржырлар. Үжээрге, олар колдуунда соок демир чепсектер, даш, мерге-биле чепсегленген болгулаары дыкала коргунчуг. Үстүнде айытынган кыска барымдаалыг чижектерден алгаш көөрге, Чөөн-Хемчикте корум-чурум үрээшкиннери, янзы-бүрү кемниг херектер дүвүренчиг байдалда келген.

Амырак ТҮЛҮШ.

АКША-КӨПЕЕК — БЕРГЕ АЙТЫРЫГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

бо дээрге, республиканың моон соңгааргы хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг документ болур. Ийи дугаар перспективтиг айтырыг — Кызылга автоматтыг телефон станциязын тударын дугуржуп алганы-дыр. Бо айтырыгны шиитпирлеп алыр дээш республиканың харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Д. К. Донгак чартык чыл ажылдап келген түңнелинде Барыын Германияның фирмазы-биле амгы үениң чаа автоматтыг телефон станциязын тудар керээни чарып алган. 12 мың номерлиг телефон станциязының дериг-херекселдери удавас кээп эгелээр. Келир чылын сентябрь азы октябрь айда ону тудуп доозары көрдүүнүп турар. Тывага бежен чылдарның дургузында үүгле 18 мың номерлиг телефон станцияларын туткан. Ам чаңгыс чылдың иштинде 12 мың номерлиг телефон станциязын тудуп алыр бис. Моңа «Герместиң» хөй санныг акша чөлзиги-биле тудуп кылыр.

Кызылда ЧЭТ-тиң септелге ажылдарын чорударына дуза дилеп, «Мосэлектромонтаж» эргелелинге барып, ооң удуртукчулары-биле ужуражып чугаалаштым. Эргелел тускай эртемниг 40 кижилерни биске дузалажыры-биле чорударын аазаан. Олар удавас, келир неделяда Кызылга келгеш, ЧЭТ-тиң септелгезин кылырынга киржир, биске улуг хемчээлдиг болгаш нарын ажылдарны кылып бээрлер.

Москванын дээди өөредилге черлеринге баргаш, кадрлар белеткээринге дуза чедирерин дугуржуп чугаалажып алдым. К. Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязы аграр секторнуң кадрларын белеткээринге дузаазын чедирер. Кызыллың университединиң бөлүк башкыларын стажировка эртери-биле бо күзүн хүлээп алыр. Аспирантыларны, студентилерни хүлээп алырын база аазаан. Г. Плеханов аттыг академия-биле ындыг дугуржулга база чедип алдынган.

Москвага ажылдап турган, кол-ла кичээнгейни республика бюджединче угландырган бис. Ону ийи үе-чадага үскен. Бирээзи 1997 чылдың бюджединиң бааза көргүзүүн камгалаары. Июль 1-ниң хүнүнде кежээ Россия Федерациязының саң министринин оралакчызы С. Королевка баргаш, бюджеттиң бааза көргүзүүн камгалаан. Ону камгалаарынга бистиң республиканың 19 яамызының ведомствозунуң төлээлекчилери киришкен. Ону багай эвес камгалап алган бис, ам протоколга ат салыры арткан.

Бюджеттиң бодунга хамаарыштыр алырга айтырыг кончуг нарын болгаш берге болуп турар. Акша-көпеекке хамаарышкан айтырыгны шиитпирлээри-биле РФ-тиң Чазак Баштыңының оралакчызы Ю. Яровка баштай ужурашкаш, кандыг берге-лерге таваржып турарывысты чугаалап бердим. Ооң соонда Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Каданников-биле ужурашкаш, акша-көпеек бээр дугайында ооң ат салганы протокол шиитпириниң күүсеттинмээнин ажыы-биле чугааладым. Биске 87,5 миллиард рубль бээр тургаш, үүгле 50 миллиардын берген. Дараазында РФ-тиң саң министринин бирги оралакчызы В. Петровка база ужураштым. Ужуражып чугаалашкан даргаларым бюджет, акша-көпеек дугайында байдал Россияда хандырар объектилерни, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезин болгаш өскелерни-даа кышка белеткээр. Байдал бо хире берге турда, Президент Б. Н. Ельцинниң, Чазак Даргазы В. С. Черномырдиннің айтышыкыннарын, Чазактың протокол шиитпирин РФ-тиң Саң министерствозу күүсеттейин, харын-даа бээр ужурлуг акшаның чартыын шыйын кааптарын Ш. Д. Ооржак чидин-биле шүгүмчүлээш, ооң кадрларын халаарынга, солуурунга чедир айтырыгны тургусканын чугаалаан.

Россияның өске девискээрлеринден акша-көпеек дилээннер кээп турар, олар база-ла РФ-тиң Саң министерствозунуң четпес ажылын шүгүмчүлеп, кандыг-даа чаартылга ында чогун чугаалап турарлар...

Москвага албанның ажылын кылып чорун турган, көдээ ажыл-агыйга, чоннуң социал камгалалынга, уруглар дыштанылгазынга болгаш өске-даа адырларга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр хемчеглерни алганын Президент түңнелинде айыткан.

Ажыл-албан кылып чорааның түңнелдерин чугаалап бергени дээш Шериг-оол Дизижиковичиге четтиргенин журналистер илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК дыңнап бижээн.

АКША ДЭЭРДЕН БАДЫП КЕЛБЕС...

⊙ Республиканың үндүрүг инспекциязынга болган парлалга конференциязындан ⊙

«Акша дээрден бадып келбес, силер-биле канчаар ажылдай-дыр бис — ынчаар чурттаар бис» деп темага парлалга конференциязын Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы чоокта чаа организастап эрттирген.

Парлалга конференциязын республиканың үндүрүг инспекциязының парлалга секретарь Даяна Куулар ажыдып, ооң ажылынга киржип чедип келген республиканың массалыг информация чепсектериниң төлөөлекчилеринге өөрүп четтириинкинниң сөстерин чугаалап, үндүрүг инспекциязының аңаа дыңнадыглар кылыры-биле келген килдистер начальниктерин, журналистерни таныштырган, Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальниги — үндүрүг албанының 3-кү чергениң күрүне төвүлекчизи Л. А. Мандан-Хорлуага сөс берген. Орулгаларны көвүдедир талазы-биле республиканың үндүрүг инспекциязының кылып чорудуп турар ажылдарына, черле ниитизи-биле үндүрүг чыылдазының байдалының дугайын бодунуң илеткелинге ол чугаалап, ол ышкаш чедир кылдынмайын турар ажылдарга база доктаагаан.

Бюджеттиң орулгалыг кезээнге база бир кол үүл — үндүрүглерден кирип турар акшалар болгай. Олар үндүрүг онаарының баазазындан, хоойлужудулга талазы-биле хандырылганың байдалындан аажок хамаарылгалыг. Күрүне хөреңгизинче чыгдының кирер төлелгелерни көвүдедиринге чедип ап болур үүлдүң бирээзи болза, административтиг, саң-хөө болгаш хыналда органнарының демниг кады ажылдажылгазы болур.

Тус чер бюджединиң орулгалыг кезээнче үндүрүглер киирериниң талазы-биле чамдык көргүзүглерге дыка улуг хемчээлди ТР-ниң Дээди Хуралы бо чылын киргген. Үргүлчүлеп турар кризисти ажыл эртеринге бодунуң үлүүн болгаш харыысалгазын медерел билбишаан, Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Хуралы болгаш республиканың үндүрүг органнары саң-хөө курлавырларын тыртып алыр болгаш ажыглаар талазы-биле болдунар-ла хемчеглерни ап турарлар. Тыва Республиканың Чазаа, ооң удуртукчуларының киржилгези-биле чер-черлерже үнүүшкүннерни кылып, хуралдарны аңаа эрттирип, тус черниң чагырганарының, саң-хөө, үндүрүг органнарының удуртукчуларының киржилгези-биле бо-ла бүгү экономиктиг бергелерниң чылдагаанарын тодарадыры-биле ажылдарны чорудуп турар. Ботботтарының аразында чедир төлешпейн турар өрелерни, бюджетке өрелерни чедир төлээриниң талазы-биле дарый хемчеглерни алырын ону харыылап турар удуртукчулардан шыгыызы-биле негеп турар. Ол хемчеглерни республиканың үндүрүг инспекциязы бүрүнү-биле деткип, чогуур сапалгаларга үндезилээн сүмелерни киирип турар. А Барыын-Хемчик кожуунуң чагырга чери социал үндүрүгүнү амга чедир хүлээп албаан, Таңды кожуун ол үндүрүглерни 1995 чылдың июль 1-де хүлээп алыр турган, үүгле бо чылдан эгелеп ону хүлээп алган болуп турар-дыр. Кызыл хоорай чагырганың 1995 чылдың июнь 19-та хүлээп алганы 704 дугаарлыг доктаалында база 1994 чылдың декабрь 30-деги 1513 дугаарлыг доктаалында өнчүнүң бүгү хевирлериниң ниитизиниң чемненилге черлерин, доктаамал садыг точкаларын тус чер үндүрүглерин болгаш чыылдаларны төлээриниң хостап каан болган. Ынчангаш 1413 миллион рубльдің орулгазы үндүрүг органнарынче кирбейн барган.

Тус черниң үндүрүг албанының ажылдакчылары коммунал, камгалал органнары-биле ажылды чорудуп, боттары хуузунда бажыннарлыг, дачаларлыг, гаражтарлыг, а ол ышкаш катерлерлиг болгаш моторлуг хемелерлиг хамаатыларны дилеп тывар талазы-биле ажылларны чорудуп турарлар, үүге дозге, олардан эт-хөреңги үндүрүүн тыртары чугула болгай.

Бисти база бир мындыг айтырыг дувүредип турар, ону база кичээнгейге алыры чугула деп бодаар мен. Бар турар тудугларны учетка алыр талазы-биле техниктиг санажылга бюрозунга акшатегерикти тускайлап бээр талазы-биле айтырыгны республика-даа, тус чернин-даа деннелинге тургузуп келген бис. Кызыл хоорайның чурттакчыларының дачада 5712 тудугларының үүгле 484-ту тускай данзылаттынган болуп турарын маңаа чугаалаарга-ла четчир. Ол айтырыг база-ла артык-шылдыг акша-төгериктиң чогундан шиитпирлеттинмейн турар. А ол айтырыгны бис Чазакка эрткен чылын ийи удаа барып киирген бис.

1996 чылда хамаатыларның кылганы тудугларынга өртектериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алганы доктаалын езугаар улгаттырган коэффициентини хүлээп алган болгай. Ол езугаар алырга, 1997 чылда орулга 690 миллион рубль чедер хире.

Тус чер бюджеттериниң чедир долдунмайн турарының бир чылдагааны — амгы күштүг болуп турар үндүрүг хоойлужудулгазынга хамаарыштыр чамдык удуртукчуларның кара тураазында аажылаашкыннарында. Чижек, Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем кожуунларда күрүнениң үндүрүг инспекциязының чоруткан хыналдазының түңнелдерин езугаар алырга, ол кожуунларның чагырга удуртукчулары хуу кижилерге контроль-касса машиналарын ажыглаарын соңгаарладып, дүрүмге удур үүлдү болдурганнар. Ол ышкаш кожуун төвүнде турар бүдүрүлгелерни контроль-касса машиналарын ажыглаарындан шуут «хостап» каан болган. Ылаңгыя Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазының 1995 чылдың март 14-теги 17 дугаарлыг доктаалында 3 дугаарлыг аъш-чем магазинин, кондитер кылыглар цегин, кожпонуң столоваязын ол машиналарны ажыглаарындан хостап каан болган.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы сүт заводунуң тускай магазининге контроль-касса машиналарын садып алырын соңгаарладыр талазы-биле болгаш ол магазинни 1995 чылдың апрель 1-ге чедир ындыг машина чокка ажылдаарын, ол ышкаш ындыг машиналарны Шагаан-Арыгның бензин кудар станциязынга амдыызында ажыглавазын чөпшээрээр дугайында дилегни үндүрүг инспекциязынга киирериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Кызыл хоорайның садыгларынга ындыг машиналарны ажыглап турарынга хамаарыштыр торгаалдар журбаан-даа болза, төп аппараттың специалистериннің кылган 6 хыналдаларының түңнелинде 84,2 миллион рубльге торгаалды онааган. А эрткен 5 айларның дургузунда контроль-хыналда машиналарын ажыглап турарының талазы-биле 545 хыналдаларны үндүрүг инспекцияларының ажылдакчылары кылган.

Ооң-биле чергелештир сайгарлыкчы ажылды кылып турар хууда кижилерге ККМ-нерни ажыглаваның турары дээш торгаал онаавайн, харын-даа оларга үш ай чедир хуусаада ол машиналарны ажыглавазының дугайында дүрүм чок чөпшээрелди берип тургулаан боордур. Ындыг үүлдерни 81 хамаатыга чөпшээрээн болганнар. Оларны дарый өеринің хемчеглерин ап чорудуп турар бис.

База бир чугула үүл чүдел диле, үндүрүг хоойлужудулгазын үрээни дээш торгаалдарны онаан каарга, хоорайларның болгаш кожуунларның үндүрүг инспекцияларының удуртукчуларының ол торгаалдарны төлээриниң хуусаазын үзадыр дугайында республиканың үндүрүг инспекциязынче дилег киирер чоруктарны эвээжедири болур.

Бистиң бодап турарывысбиле алырга, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы болгаш биче бизнести организастаарынга хөй бюджет акша-хөреңгизин үүгле бистин республика чидирип турар эвес. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың субъектилерин даңзылап турар үеде уставта көрдүнген фондуну турузарынга контрольду боттандырбайн турарында.

Тургузукчу документилерни үндүрүг учедунга тургузарынга ооң хуусаазы болгаш чуруму база сагыттынмайн турар. Ооң уржуундан компанияларның өскедаа хевирлерин даңзылап турар үеде амгы күштүг болуп турар хоойлужудулганы үрээр чоруктар болдунуп турар. 1992 чылда үндүрүг учедунга тургускан 58 филиалдарның 26-зы күрүне бүрүткелин кожуунларның болгаш хоорайларның чагырга черлеринге эрткени амгы күштүг болуп турар хоойлужудулганы үреп турары ол. Россия Федерациязының Хамааты кодекизиниң 55 үүлүн езугаар алырга, филиалдар болза, юридиктиг эргелиг албан черлеринге хамаарышпас болуп турар. Ындыг филиалдар «Сибвосток», «Хопер-инвест» акционер ниитилелдерже, «Чөзли», «Время-инвест», «Хопер-инвест» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгелерже кирип, чөпшээрел (лицензия) чокка-ла акша-хөреңги-биле ажыл-чорудулганы кылып турарлар.

Бүдүрүлгелерни бүрүткээриниң чурумун колдуундала кожуун чагыргалары үреп турарлар. Ол талазыбиле хоойлужудулгада көрдүнмээн үүлдерни арат ажыл-агыйларга берип турар таварылгаларны Тожу, Тес-Хем, Кызыл кожууннарның чагырга черлери болдуруп турарын маңаа айтыр апаар. Чыл дургузунда черни ажыглавааны дээш ону хавырарда арат ажыл-агыйынга күрүненің бүрүткелин база денге күш чок болдурарын боттандырбайн турарлар.

Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизи-биле кады хөй үениң дургузунда катап даңзылаашкынны эртпээн бүдүрүлгелерни тодарадып тыпкан бис, оларны хоорайларның болгаш кожууннарның чагырга черлери эскет чокка эрттирипкен болуп турарлар.

1996 чылдың январь 1-ден июнь 25-ке чедир юридиктиг эргелиг 394 албан черлери Күрүне реестринден үнүп чоруткан болуп турар. А бо чылдың май 1-де байдалбиле алырга, 4300 сайгарлыкчы үндүрүг учедунда турар, а оларның 3710-у Кызыл хоорайда.

1995 чылда үндүрүг төлелгезинде турбайн турар 102 бүдүрүлгени тодараткаш, үндүрүг учедунда тургускан, ам-даа 49 субъектини тывары-биле ажылдар чоруттунуп турар. Үндүрүг учедунда турбайн турары дээш 57 бүдүрүлгени 107,9 миллион рубльге торгаан.

Чамдык бүдүрүлгелер отчеттарын үндүрүг инспекцияларынче бербейн, саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазын кылбайн турар болуп алгаш, херек кырында бүгү садыг операцияларын чорудуп, хөй саныг акшаларны саарылгада долгадып чоруп турарлар.

Үндүрүг ажылдакчыларын дувүредип турар база бир айтырыгга сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылып турар хуу кижилер хамааржыр. Саарылгага хөй миллион акшаны киирип алгаш, боттарының , алган орулгаларын чажырарлар дыка хөй болур-дур.

«Муң үүрмектер» магазинни хөлевилеп алган Саяногорскиниң сайгарлыкчызы дээрги Токан үүгле июль айда кирген 191 миллион рубльди орулгаже-даа киирбейн, банкыже-даа дужаавайн, республикадан дашкаар үндүре берген. Ол «сайгарлыкчыны» бөгүнге чедир тып чадап турар.

1996 чылдың 5 айларында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың бюджеттеринче 115616 млн. рубль кирер турган (бирги чартык чылда), үүгле 76994,6 млн. рубль кирген азы 66,6 хуу. Ынчангаш РФ-тиң бюджединче 11891,6 млн. рубль, а Тыва Республиканың бюджединче 27120 млн. рубль чедир кирбээни ол.

Немээн өртекке үндүрүгге төлелгелер дыка эвээш кирип турар — 15057,7 млн. рубль, ооң иштинде республика бюджединче — 10933,2 млн. рубль, орулгаа үндүрүг талазы-биле 9277,7 млн. рубль чедир кирбээн. Үндүрүг төлелгелеринде ындыг таарымча чок байдалдар үүгле Тыва Республикада эвес, а бүгү Россия Федерациязында ындыг болуп турар.

1996 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, Россияның болгаш Тыва Республиканың бюджеттеринче чедир кирбээни — 16582,0 млн. рубль болуп турар-дыр.

Ылаңгыя бюджетче акша киирериниң талазы-биле хөй өрелерни Кызыл, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем кожууннар болгаш Ак-Довурак, Кызыл хоорайлар болдурганнар. Ол түңнерниң 69,8 хуузун Кызыл хоорайның бүдүрүлгелери болдурганнар.

Бюджеттің дотациялыг чоруун эвээжедир, орулгаларны көвүдедип турган, бюджет акшазын көвүдедир талазы-биле Президентиниң болгаш ТР-ниң Чазааның күзениишкиннери турза-даа, ол талазы-биле ажылды эрткен 5 чылларның дургузунда кожууннар чагыргаларының даргалары кончуг кошкак боттандырыш келгеннер. Тус черлериң үндүрүглерин болгаш чыылдаларын бүрүнү-биле чыып ап турган, боттарының бюджеттериниң орулгалыг кезээн көвүдедип ап болур турганнар. А чамдык кожууннар чагыргаларының даргалары тус черниң үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының санын эвээжедир, чамдык үндүрүглерни төлээринден кижилерни хостаар азы олларга чиигелделер көргүзер талазы-биле ажыл чорудар бодалдарлыглар. Ылаңгыя Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Эрзин, Чеди-Хөл кожууннарда кожуун бюджединде боттарының орулгалары дыка эвээш.

1995 чылда эң эвээш хууда орулгаларны Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннар «чедип» алганнар-дыр.

Бюджетче акша киирилделерин чедип алыр сорулга-биле республиканың үндүрүг инспекциязының талазындан болдунар-ла ажылдарны, хемчеглерни чорудуп турарын Л. А. Мандан-Хорлуу чугаалааш, дараазында саннарны адаан. Чогуур айтыышкыннарны езугаар үндүрүг төлекчилеринден 4025 млн. рубльди, өрелиглерден 3752 млн. рубльди тыртып алган. Чедир төлевээн өрелери дээш 216 бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан 526 млн. рубльди акшаның боду-биле алган. 8068 млн. рубльдің өрелерин дарый төлээрин сагындырган бижиктерни 228 үндүрүг төлекчилеринче чоруткан, оларның 68-и 2889 млн. рубльди кээп төлээннер.

Үндүрүг органнарының ажылдакчылары бо чылдың эгезинден бээр бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга 902 хыналдаларны кылган, ооң иштинде үндүрүг полициязының ажылдакчыларыбиле кады 12 хыналданы эрттирген. Ооң түңнелинде бюджетче 7 млрд. ажыг рубльдің төлелгелери киргген. Ам-даа ындыг хыналдаларны чорудуп турар бис. Ылаңгыя чедир төлеттинмейн турар өрелер Кызылдың туйбу заводунда, «Тыва нефтепродукт» күрүне бүдүрүлгезинде, «Водоканал» эргелелде, Кызылдың ЧЭТ-те, «Кызылагроүлетпүр-транста», алдын тывыкчыларының «Тыва» артелинде болуп турар.

Л. А. Мандан-Хорлуунуң чугаазынын соонда парлалга конференциязының киржикчилериниң салган айтырыглары хөй болган. Ам оларның чамдыызын маңаа киирерге мындыг.

Айтырыг: Дачалар дугайын база чугааладыңар. Бөгүнге чедир дачаларны үптеп, оорлап, тонап турар болгай. Оларны камгалаарының талазы-биле бодалдарыңар кандыгыл?

Харыы: Дачаларны учетка алырының талазы-биле эргени үүгле техниктиг санаашкын бюрозунга бергенин билир силер. Дачаларны камгалаарының талазыбиле силернин салган айтырыңарны үүседир дээр болза, аңаа кончуг хөй акша-хөренги негеттинер-дир. Ол акшаны бюджеттин хостуг арткан акша-хөреңгизинден алыр болгай. А ындыг акша чок, ынчангаш ол айтырыг 3 чыл дургузунда шиитпирлеттинмейн турарының чыллдагааны бо-дур. А бир эвес бис хамаатыларның эт-хөреңгизинге үндүрүгүү эде санап үндүрер болзувуса, бис ынчан үүгле 290 млн. рубльди чыып алыр ийик бис.

Айтырыг: Пиво заводунуң дугайын чугааладыңар. Арага кылыгларының фондузун эвээжедир талазы-биле доктаалдар, айтыышкыннар бар болгай. Кызылдың пиво заводу ону боттандырып шыдаар бе, аңаа республиканың үндүрүг инспекциязының, үндүрүг полициязының талазындан хыналданы күштелдирер бе?

Харыы: Немээн өртекке үндүрүг талазы-биле килдистиң начальниги ол талазы-биле тодаргай харыыны ам бээр. А мен силерге ындыг-ла долу эвес мындыг харыыны бээр-дир мен. Ол завод чылда 100 мың даллы бүдүрер планныг. Ол күүсеттинмейн турар. Арага чок эвес, заводтуң складтарында долу-дур. Үүгле ол арага аңаа чоннуң хереглелин хандырбайн турар. 30 млрд. рубльди ол чыылладан ап болур хире бис. А заводтуң ажылы моон соңгаар улам экижиир дээрзинге бүзүрелдиг бис.

Айтырыг: Хөй-хөй организациялар үүге үндүрүг төлевейн турарларыл?

Харыы: Үүге дээрге, ол организациялар акша-төгерик албайн турарлар-дыр. Республиканың улуг-улуг автобүдүрүлгелери безин акша албастаан, ынчангаш үндүрүг талазы-биле өрелерлиг, оозун төлеп чадап турарлары ол.

Айтырыг: Чамдык бүдүрүлгелер, организациялар ажылдакчыларына шалың орнунга барааннар берип турарлар. Ынчан үндүрүг талазы-биле байдал кандыг болурул?

Харыы: Ийе, ындыг бүдүрүлгелер-даа, организациялар-даа бар. Ол барааннарны алырының транспорт чарыглалдары бар болгай, чижээлээрге, доңурукчунуң өртээ 200 мың рубль, а магазиннерде 1 млн. 500 мың рубль хире. А «Жигули» автомашинаның дугуюнун өртээ 16 мың рубль, а магазиннерде —500—600 мың рубль. А бистер рынок өртеториниң деннелинге чедир бедиткеш, ниити орулгалардан улуг түң — 500 млн. чыгыы рубльди немей төлээри-биле киирген бис. Ында частырыг кылдынганы чугаажок, ынчангаш өске бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, бухгалтерлери ындыг частырыгларны болдурбазын дээш «Шын», «Тувинская правда» солунналарга ол дугайын база бижээн мен. База-ла ындыг частырыгны «Тыва нефтьпродукт» күрүне бүдүрүлгези болдурган.

Бойдус курлавырларын ажыглааны дээш үндүрүг төлелгезиниң дугайында база айтырыглар салдынган, аңаа биллингир, долу харыыларны ол ажылды харыылап турар киллдистиң начальниги И. Ц. Вачеланов берген. Ол үндүрүглериң 90 хире хуузун алдын тывыжының бүдүрүлгелери төлеп турарын ол дыңнатты.

Хуу кижилерге үндүрүг онаарының талазы-биле салдынган айтырыгларга харыыны ол ажылды харыылап турар киллдистиң начальниги Н. А. Коломысов берген.

Айтырыг: Найысылалывыстың-даа, кожууннарывыстың-даа төптеринде рынокторда бараан саткан кижилер-ле хөй. Оларның аразында чоокку даштыкы чурттардан келгеннер дыка хөй. Ынчангаш ол сайгарлыкчыларга киргген акша Тывага эвес, а Саян артынче хөйү-биле чоруп турар деп билир бис. Хыналдаларны чорудуп турар силер бе?

Харыы: Ийе, ындыг хыналдаларны доктаамал чорудуп турар бис. Эрткен неделяда рейд кылдывыс. Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарга, Ак-Довуракка, Кызыл-Мажалыкка, Тээлиге хыналда кылдывыс, ол ышкаш 17 автобусту хынадывыс. Дыка хөй сайгарлыкчыларны шын эвес ажылдап турары дээш торгаал онааган бис.

Журналистер-биле үндүрүг инспекциязының ажылдакчыларының аразында кады ажылдажылганы моон соңгаар улам өскижиир дугайын аңаа дугуржуп чугаалашкан.

1996 чылдың май 31-де байдал езугаар алырга, Тыва Республиканың девискээринде 83 үндүрүглер болгаш чыылдалар бар болуп турар-дыр.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Дээди Хуралдың бешки сессиязындан

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫ ТҮҢНЭЭН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бешки сессиязының он ийиги хуралы июль 1-де бодунуң ажылын уламчылаан.

«Тыва Республиканың биче бүдүрүлге эзелериниң субъектилеринге учет болгаш отчеттуң, үндүрүг онаарының бодүүнчүткен системазының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузуунуң төлевилелин баштай чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны Дээди Хуралдың комитет даргазы К. Д. Ондар кылган. Хоойлу төлевилелин чугаалажырына депутаттар Д. И. Кольчиков, М. К. Анай-оол, В. Х. Караоол, Г. С-М. Иргит болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип, боттарының санал-онаалдарын киргреннер.

Тыва Республиканың Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Л. Мандан-Хорлуу болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар хоойлу төлевилелин чугаалажырына кирешкен.

Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин бирги номчулгазында кол оргазын хүлээп алган, ам-даа эде ажылдап кылырын дугурушкан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бо чылдың бирги чартыында кылын чоруткан ажылының түңнелериниң дугайында дыңнадыгны Дээди Хуралдың информация-аналитиктиг киллдизиниң эргелекчизи Т. А. Парчин кылган. Бирги чартык чылда Дээди Хуралдың сессиязының он ийи хуралы болуп эткен, аңаа хөй саныг хоойлу төлевилелдерни, айтырыгларны чугаалашкан. Тыва Республиканың 25 хоойлузун хүлээп алган. Дээди Хуралдың комитеттериниң хуралдарынга элээн хөй хоойлу төлевилелдерин чугаалашканын, доктаалдарны хүлээп алганын дыңнадыгда айыткан. Ниитизи-биле комитеттер эвээш эвес ажылды кылып чоруткан.

Дээди Хуралдың депутаттары боттарының соңгуткан округтарының соңгукчуларының ортузунга ажылды чартык чылда чорудуп келген. Ооң аңгыда депутаттар бөлүк-бөлүк болуп алгаш, кожууннарже үнүп, соңгукчулар-биле ажылды чоруткан, шак ынчаар ажылдаары ажыктыын практика көргүскен. Ужуражылгалар үезинде соңгукчулар боттарының санал-онаалдарын Дээди Хуралга киргреннер. Тус чер төлээлекчилер хуралдарының дугайында хоойлу хүлээп алырын, арагалаар, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдиреринн, иви малды өстүрер дугайында болгаш өске-даа ажыктыг саналдарын, сүмелерин бергеннер. Ол саналдарны Дээди Хурал кичээнгейге алган. Ооң аңгыда чартык чылда тус-тус депутаттар каш катап соңгакчылаанын база дыңнаткан. Оларның аразында кожууннарже соңгакчылаваан депутаттар база бар болган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үш парламент дыңнаашкыны бирги чартык чылда болуп эткен. Аңаа Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннарда суг адаанче киргген девискээрлериниң, аныяктар айтырыының, Кызыл болгаш Ак-Довурак ЧЭТ-тетериниң кышка белеткелинин дугайында чугаа болган. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле рекомендацияларны хүлээп алган. Ында чүүү кылырын айыткан.

Т. А. Парчин дыңнадыынга Дээди Хуралдың чартык чылда кылын чоруткан өскедаа ажылдарын тодаргай чугаалап берген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей Дээди Хуралдың чартык чылда кылган ажылының түңнелин үндүрүп, анализин берип, чүве чугаалаан. Бодүүн эвес парын болгаш берге үеде ажылдап, чурттап түрарывысты ол өгезинде демдеглээш, Россияда, Тывада политиктиг, экономиктиг, социал байдалды тайылбырлааш, орта хамаарыштыр бодунуң хууда болалдарын илереткен.

Тыва Республаканың Дээди Хуралы бо чылдың бирги чартыында элээн ажылдарны кылын чоруткананы дарга демдеглээн. Комитеттер үүнү кылганының санчурагайларын адады, ол эвээш эвес-тир, ынчалза-даа хамык ужур хөй саннарда эвес, хоойлуларның, доктаалдарның күүселдезин, кылдынган ажылдың кол түңнелдерин кичээнгейлиг көөрүн айыткан. Чамдык комитеттер моон-даа эки ажылдан болурунуң аргаларды турган хирезинде-ле чедир ажылдаваан. Депутаттарның үре-түүнелдиг ажылчорудулгазы моон илдең көстү бээр. Чамдык депутаттар хоойлулар чогаадып кылырына кошкак киришкенил ол шүгүмчүлээн. Күш ажылдың сагылга-чурумун хажыдар чоруктар тургулаан, ындыг таварылгаларны моон соңгаар болдурбас.

Ооң ыңай К. А. Бичелдей чугаазынга депутаттар кожууннарже, болунуң соңгуткан, округтарынче сургакчылан баргаш, соңгукчуларбиле эки ажылды чорударын чогумчалыг деп санаан. Соңгукчулардан «депутаттар келбес, отчедун бербес, чоннуң негелделерин, дилеглерин өөренип көрбейн турар» деп хомудалдар кирип турарын ол чугаалааш, ындыг четпестерни болдурбазын айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының парламент дыңнаашкынарынга чугаалашкан айтырыгларның күүселдезин чедип албайн турарын дарга четпес деп көрген. Парламент дыңнаашкынын чугулага көөрүн айыткан.

Тыва Республиканың Чазааның отчедун Дээди Хуралдың сессиязынга дыңнан чугаалашкаш, Дээди Хурал доктаалды хүлээп алган, ында улус ажыл-агыйының чамдык адырлары четпес ажылдаанын айыткан. Чазактың талазындан ол четпестерни эдер тодаргай хемчеглерни ап турарын Каадыр-оол Алексеевич демдеглээн.

Дээди Хурал акша-көпеек талазы-биле бергеден турарын айыткаш, ооң түңнелинде шалың албайн, септелге чорудары бергеден турарын чугаалаан.

Тыва Республиканың Хүнүнүң, Таңды-Тыва Республиканың тургустунганының 75 чылының байырлалдары август айда болур. Оларның белеткелдеринге идепкейлиг киржиринче депутаттарны ол кыйгырган.

Чайгы каникулдар үезинде эки дыштанырын депутаттарга дарга күзээн.

Дээди Хуралдың бешки сессиязының он ийиги хуралы оон-биле бодунуң ажылын дооскан. Чайгы каникулдар сентябрьга чедир уламчылаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БОТ-ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ КАДАРЧЫЛАР

Сүт-Хөл кожуунуң «Ишкин» совхозунуң өшкү кадарчылары Соскар Ондар, Николай Монгуш ниитиниң малын кадаргаш, чылдан чылче эки көргүзүглерлиг боон, чоннуң болгаш совхозтуң удуртулгазының хүндүткелин чаалап алган. Соскар Ондарның коданында төрүүр 177 өшкү бар, оон 177 анайны онча-менди камгалап, ол-ла өшкүлеринден 145 килограмм дүктү кыргып алган. Ам ол одар белчиирлиг Алдыы-Ишкинниң Соор деп черде чайлаглап турар.

Үстүнде малчыннарның чылдан чылче бедик көргүзүглерни чедип ап турарының чажыттары — ниитиниң ажылы дээш бот-харыысалгазы бедик, кежээ ажылдап турарында. Малды эки семиртип, одар-белчиирни шилип, солуп турарында. Кажаа-хораазын эки септеп, чылыглап, мал адаанга төгер өдекти хөйү белеткеп алгаш, ону үезинде солуп, сиген-ширбиилди четчирибиле кылып алгаш, нормачижектиг чемгерип турар. Бир эвес өске кадарчылар болар ышкаш тура-соруктуг, кызымак ажылдап турганнар болза, совхоз бир башка онааштыр 48 баш анай албас турган ийик. Бүгү-ле чүве бот-харыысалгадан, ажылынга бердингениден, холудыңзыг, ундараашкын чок ажылдаарындан хамааржыр.

«Ишкин» совхозтуң малчыннарынга, кадарчыларынга совхозтуң удуртулгазы (директоры Чымба Монгуш), суму чагыргазы (Найдан-оол Ондар) бүгү бар аргаларны ажыглап, материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүзүп, кыргылдага болгаш өске-даа үүлдерге организациларны кирештирип, шеф дузаазын көргүзүп турары база өөрүнчүг.

Дадар-оол МОНГУШ.

Культура, уран чүүлү — бөгүн

АЛДАР-ХҮНДҮМ — ӨӨРҮМНҮҢ ДЕТКИМЧЕЗИ

ТЫВА чоннуң хүндүткелдиг, ынак артистери Кара-кыс Номзатовна биле Максим Монгужукович Мунзуктар эш-өөрү-биле 1935—40 чылдарда Тыва чуртун эргий кезип чоруурда, Чадана биле Самагалдай чаала туттунуп, Танды, Бии-Хем, Каа-Хем кожуннарга бичии суурлардан аңгыда арткан кода-суурларнын орну-даа чок турган ышкажыл. Ол үеде артистер янзы-бүрү мергежилдин кижилери-биле кады чоруп, хары угда 2 кожуунче сургакчылаар турган. Чер-черге өглер улуг бай-шыырак аалдар кылдыр хонган турар, бир аалга-ла 3 хонук иштинде лекция-беседа номчуп, кино-чурук, оюн-концерт көргүзүп, араттарны радио, телефон-биле таныштырып кээр, оон соонда дараазында аалче аттанып-тар. Чүүктүг машиналарга, аттарга, сарлыктарга-даа чүдүрүнгеш, хап-ла турар. Амгы үеде бо бүгүге бүзүрээри берге-даа бол, ала-кара-даа-биле көрүп өскен адаөгбелериң амыдыралынын арыннары, эрткен төөгүвүстүр. Кара-кыс Номзатовна биле Максим Монгужукович Мунзуктар бүгү билдилиг назынын театр уран чүүлүнүн Тывага хөгжүлдезинге бергеннер. Оларның тургусчүп кааны В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театры 60 чыл оюн демдеглеп эртигирген. Бо чүүлдеп тыва театрнын үндезилекчилериниң бирээзи, Хүндүлелдин демдөг орденнин эдилекчизи, Тыва Республиканың болгаш Россияның улустун артизи Кара-кыс Номзатовна Мунзуктуң дугайында номчуур-силер.

К. Н. Мунзук Танды-кожуунның Элегеске аңчы-арат Номзат Хөнекович Оюннун өг-бүлезинге төрүттүнген. Кара чажындан тура өскүстүн амыдыралынын аар-човаланын көрүп, аштап-суксап, доңуп-дожап, ээ көрген кижилерге эштенчи бооп, турум чурттаар чери-даа чок, түрээр магазы-биле 12 харга чедир хары кижилер холунга чораан. 12 харлыында бичии Кара-кыс Буу-Хуурак деп кижиге кадарчылап турда, Чазак төлээлери Ужар-оол Оюн биле Билчиир-оол Оюн олар Кара-кысты Бай-Хаак школазынче өөредип чорудупкан. Оон эгелээш өскүс кыстын амыдыралы долузу-биле өскерлип, эртем-билиг чедип алырының оруу ажыттынган. Ол школаны 1934 чылда дооскаш, Кызылга башкы техникумунуң 2-ги курузунга өөренип турда, театр студиязынче шилилге езугаар аппарган. Уран чүүлүн узун оруун ынчан оон эгелээни ол болган. Бо дээрге Кара-кыс Номзатовнаныц допчу намдарындан азарганчыг үзүндү-дүр, допчулап бижиир болза кударанчыгдаа, уяранчыг-даа, сонуургаанчыг-даа төөгү болур. Дыннап-дыннап бодап олурарга, оон эрткен оруу Максим Горькийниң «Мээң университеттерим», «Чаш чораанным», С. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге» деп тоожуларынын маадырлары-даа кижи сагыжына кирип, оларнын салым-хуузун дөмейлей бээр. Чүге дээрге бо маадырлар шупту-ла чон аразынга өскен, оон аажы-чаңын, езубадылалдарын, уран чогаалын, байлак дуржулгазын эдинде, ханында синирип алган болгаш оларның чаңынга чоруурга, ишти-хөннүн чугаалажырга, кижиниң сеткили дыштанып, ханып, аржаан сугну пактаан ышкаш сергеп келир. Кара-кыс Номзатовнанын таваар, толтуг чугаа-соодундан эш-өөрү, уруг-дарыы ханы ынак хүндүлээр, чону ыравас, көрүкчүлерингe езулуг бердинген, бодунуң уран-талантызын оларга дамды чокка өргүп чораанын кижи магадавас арга чок. Бир-ле дугаарында Ленинградтан доозуп келгеш 1968 чылдын декабрь 15-те К. Н. Мунзуктун 50 харлаан оюнда «Хайыраан ботту» ойнаанын көрдүм. Ол шиите тыва театрнын сцена мастерлери: Б. Бады-Сагаан, С. Б. Байыр, В. Ш. Көк-оол, Е. С. Кенденбиль, Х. Б. Конгар, В. Монгальбин, Д. Д. Дамба-Даржаа, А. С. Тавакай, Д. Х. Намчыл, Н. О. Өлзей-оол шупту ойнааннар. Ол хире шыырак артистерни чаңгыс черге көөрү база уттундурбас ужурал болур чорду. Шиини артистер кайгамчык бедик көдүрлүүшкүннүг ойнадылар. Шиниң шимелдези, чырыдылгазы, хөгжүм кааскалгазы, артистерниң хеп-сыны, кижи бүрүзүнүн тус-тузунда рольдарынга таарышканын кижи магадаар. Чогум-на ынчан, тыва дылывыстың аянныг, чечен чаражын, ыры-хөгжүмнүн арыг, уянын кайгамчык тодаргай медерел билип, хөрек-чүрээм көвүдеп, сеткилсагыжым көдүрлүп, чоргааралдың, аас-кежиктиң карак чаштарын төктүм-даа. А Кара-кыс Номзатовнаның Караны ойнааны караамда олчаан чуруттунуп артын калган. Артистиң тода чугаазы, чараш үнү, иштики сагыш-сеткилиниң байлаа, хостуг-шөлээнин шак ол хире күштүг болган. Оон бээр-ам 27 чыл эрткен-дир, ол хирезинде Кара биле Седиптиң лириктиг сценаларын, Караның кызыл дыт чаңынга монологун мынчага чедир уттас мен, дыка-ла шыырак ажыл. Ол-ла олчаан тыва сценага Караны ойнаан артистериң оюнун Кара-кыс Номзатовнаның оюнунга ала-чайгаар дөмейлээр мен. Артист кижи бүрүзү катаптанмас салым-чаяанныг болганда кижи бүрүзү шаа-биле ойнаар чорду, ынчалаадаа Кара-кыс Номзатовнаның Каразы онзагай тускай турүжүн бо хүнге чедир эдилевишаан. Ол тывызыктың дээжизин мынчага чедир бодап келгеш чоокта чаа догааштырыш кээримге, Кара-кыс Номзатовна «Хайыраан боттун» төрүттүнүп, чогааттынып эгелээнинден эгелээш (элээн каш вариант турган), аңаа киржип, арга-сүмезин кадып, шиижигештен шии чедир кады ажылдажып келген. Шииде киржикчи бүрүзүнүң овур-хевирин чоорту байдыып, көжегеден көжегеже сайзырадырынга режиссер Исполневтиң кирген улуг үлүг-хуузун Кара-кыс Номзатовна биле Максим Монгужукович Мунзуктар кайызы-даа демдеглээрлер. Автор шиниң кол маадырын чүге Кара деп адааны чүгле мени сонуургатпаан боор, ажыы-биле чугаалаарга. «Кара» дээрге карацгы дүн, кара сагыш, кара хөлеге сагышка кирер. Ол сөстүң эн-не делгем чырык талазы В. Ш. Көк-оолдун ады-биле холбашкан. Чечен-мерген өгбевис тывалар шаандан турала «кара» деп сөстү чаптап, чарашсынып, чассыдып, мактаанда ажыглаарын эскерип каан: чараш кара, эрге кара, борбак кара, хилин кара: ...Моон алгаш көөрге. В. Ш. Көк-оол бодунуң маадырын Кара деп адаанында ханы утка бар. В. Көк-оол бодунуң үежилериниң амыдыралынын дугайында «Маны-Кара» деп шиини база чогааткан. Маны-Караны К. Н. Мунзук ойнаанын улуг назылыг көрүкчүлер утпаан боор. Тыва сценаның мастерлери «Хайыраан ботка» ойнап турган арга-дуржулгазы улгадып, алдар-атка четкеннери кайы хөй. Олар бо шиини ажык шөлдерге, хову турлагларга, клубтарга 1000 ажыг катап ойнааннар. Кижи бүрүзү улуг үйгу үезинде оттур соккаш ойна дизе, ойнап каар бис дижир улус. Ол шын, ол хире ынак шинзин, ынак ролюн канчан уттур, бети дизе, чаңгыс сөс-даа чок Дүлей-оол — Монгальбиин уткан көрүкчү ховар-ла боор. Ол хамаанчок, «Хайыраан ботту» шээжи-биле билир көрүкчүлер та чеже. «Хайыраан ботту» ол хире ажылдажып, байыжыдарынга, оон кол маадыры Караның овур-хевирин ол хире чедиишкинниг тургузарынга Кара-кыс Номзатовнаның бодунуң амы-хууда амыр эвес аныяк назыны, чонунуң сагыш-сеткилин, культуразын эки билири болгаш оон артисчи иштики сагыш-сеткили-биле Караның салым-чолунун чүүлдежиниден оон овур-хевири ындыг амыдыралчы, чончу, чечен-мерген, чоргаар болган. А чаяаттынган чараш үнү реалисчи театр уран чүүлүн өөренип алганы база аңаа улуг идигни бергени чугаажок. Оларның иштинде эн-не ынак драматургу, башкызы, эжи — В. Ш. Көк-оол, ынак артистери—Л. Орлова, Марецкая; режиссер-башкылар И. Исполнев, А. Шатин, С. Булатов, А. Аксенов, Р. Миронович, И. Израйлевич, Н. Стаховский.

В. Ш. Көк-оол тыва хөрээженниң байлак овур-хевирин долузу-биле ажыдып, кижизиг чорукка, чараш чүүлге ажыдып берген башкызы. К. Н. Мунзук В. Ш. Көк-оолдун «Чалым-Хая», «Кажыкай», «Ынакшыл», «Эки хүн», ««Маны-Кара», «Ах, чаражын», «Хайыраан бот» деп шиилерининң кол маадырларын ойнаан. С. Тока, С. Сарыг-оол, О. Сагаан-оол, С. Пюрбю чогаалчыларның шиилеринге дөгере ойнааш англи, немец, орус, казах, татар, япон, хакас дээш өске-даа драматургтарның шиилеринге делегейде билдингир Луиза, Баян-Суу, Ульяна Громова, Любовь Яровая дээш 80 ажыг рольдарны ойнаан. Классиктиг-даа, ыры-хөгжүмнүг-даа, оюн-баштак-даа рольдарны ойнап турда, Караның хуулгаазынның овур-хевири-даа Кара-кыс Номзатовна-биле кезээде кожа чораан. Мында кижи кайгаар чүве чок. Кара оон дазыл-дамыры, чечектелип үнген дөзү болганы ол-дур ийин. «Төл бүрүзү иелиг, төжек бүрүзү дазылдыг» дээни ышкаш, а оон соонда ойнаан хөй санныг рольдарны Кара-Кыс Номзатовнаның төлдери каш овур-хевир тургусканыл—ынча өөнүктер, ынча салымчаяан. Шиилерден ангыда Кара-кыс Номзатовна «Аккөк хемниң кижилери», «Сегиржин алыышкын», «Сөөлгү аңнаашкын» деп киноларга тырттырган. Ол база артистиң чогаадыкчы намдарында солун арынның бирээзи.

К. Н. Мунзук школачы чылдарындан эгелээш тыва улустун ырларын чыып бижип эгелээн, оон ол кылын кыдыраштарындан та чеже сөстер доктааттынган, ырлаттынган чүве, ынчалза-даа ол кыдыраштарны 1935 чылда кыдыра сеткилдиг кижилер оорлапкан, ам канчаар, Максим Монгужукович-биле бүгү Тываны кезип турган ырларны катап чыып, аялгазындан бээр бижип турганнар. Бүгү артисчи амыдыралынын иштинде чыып бижип келген ырларын «Тываның улустун ырлары» деп чыындылар кылдыр 1956, 1973 чылдарда үндүрген. Ол номнарны белеткеп турган улустуң ырларын дыннаан олчаан дүжүрүп бижип каан дээр болза окта шын эвес. Чүге дээрге тыва ырлар шаанда, колдуунда, кыска-кыска, 2 одуруг азы 1 куплет суг болгулаар, ынчанган төлээде, номнар үндүрер оранчок мурнунда концерттерге оларны ырлажып үнерде сөстерин чедир чогаадыр, аялгаларын сайзырадыр таварылгалар бо-ла таваржыр турган. Чижээлээрге, «Хандатайты» чаңгыс куплет турган, а арткан сөстерин Кара-кыс Номзатовна чедир чогааткан, кончуг эки билиривис «Самагалдай» ийн куплет турган, адаандан база үстүнден харап көрзе кандыг боор дээш, К. Н. Мунзук арткан сөстерин бижип каан. Оларга «Хөндергейим» база хамааржыр. Ындыг янзы чаартынып төрүттүнген ырлар кайы көвей. Бөгүн бистер ол ырлар номнарын херек апарган санында полкадан алгаш ырлажып, күзезивиссе янзы-бүрү аянхөөн киирип, шыдаар шаавыс-биле чаңнаар бис, а ол үеде оларны чыып бижининге кайы хире үе-шак, ажыл-иш, кара дер төгүлгенин сагынмас бис ийин. К. Н. Мунзуктун чогаадыкчы чымыш-ижи моон-биле кызыгаарлаттынмаан, ол 2 шүлүк номнарынын база автору. «Мээң ырларым» (1968), «Ырым, куттулуп кел» (1989 чыл). Чаңгыс-даа чараш шүлүк чогаадыры ындыг белен эвес, ол дугайын чогаалчылар, шүлүкчүлер билир. А. Кочетков деп шүлүкчү дайын үезинде «Таакпылап каапкан вагон» деп баллада бижээш, бүдүн делегейге алдаржаан дээр. А бүдүн ийи шүлүк номун чүгле салым-чаяанныг кижи чогаадып шыдаар деп чүвени чугаалаан-даа ажыы чок боор. К. Н. Мунзуктун дыка хөй шүлүктеринге бо хүнге чедир аялгалар чогааттынмышаан. А «Кады чор сен, авай», «Ушкаш келийн», «Сөглеттинмээн ынакшыл», «Саяна», «Дамчыт салгын», «Ойнап берем, хөгжүмчү», «Чүрээм эмин хайырлаңар», «Чараш караа», «Колхоз кадарчылары», «Тракторист биле саанчы кыс» дээш оон-даа өске ырларын бүгү Тыва ырлажып турар. Шүлүктери чонунун чүрээнин чамдыы болуп, уттундурбас, кырывас бооп артып каары дег аас-чымчак.

С. Пюрбю биле С. Сарыг-оолга

Шүлүүнерни номчуй бергеш,
Шүүлген мөге, эрткен аът-ла.
Ужар куш дег чалгынналып,
Улуг үүлээ соруум кирер...

В. Ш. Көк-оолга

Уран чүүлдүң чажыттарлыг көкпазынче
Уруг-дарыыы йөрээл сөстүг үдеп кагган,
Төрээн Тывам чаяалгалыг оттуг чүрээ
Төнчү чок ыр дирижеру өгбевис сен.

Хүргүлек Конгарга

Амыр-чыргал, аас-кежиин алдаржыдып,
Аян тудуп, ындыннадыр ырлай бээр сен,
Чүрээм согуу дүргедээштиң үнүн сүрүп,
Чүглүт куш дег делгемнерже ужугуптар.

Өөрүмнүң деткимчези

Мээң алдарым—өөрүмнүң деткимчези,
Бедик артты өрү үнер даянгыыжым
Өргүн чонга, өскен черге чүрээм тудуш,
Ыры-шоорум, ынакшылым ында синген.

Уран чүүлге чеже-даа бердинген болза, уруг-дарыглыг болуп, оларны азырап, бут кырынга тургузары нарын херек. Кара-кыс Номзатовна биле Максим Монгужукович Мунзуктарның 1939 чылда төрүттүнген дун уруу 1 харлыында бүрүп калган, арткан 5 оглу, кызы ажылдап, чурттап чоруурлар. Кара-кыс Номзатовна ажы-төлүн доругуп өзери, эртем-билиг чедип алыры, эки чурттаары ие кижиден кончуг хамааржыр дээр. «Адавыс чөлеңгиживис, чемгерикчивис, дайын үезинде буттары суглаңгыже аңнап, согааш-бала кылып алгаш далган-тараа соктап чип, усчар чокта изиг шойга далган хаарып чип, ажы-төлүвүстү азырап чордувус, сургакчылаарда уругларывыс дөгерезин эдертип алгаш, ыарый үеэрге удур эмнеп, машина садып алгаш, 15 чыл иштинде элегиже эдилээн бис» деп сактыр чораан. Өг-бүлезинге Кара-кыс Номзатовна база эвээш эвес одуругларны турасчааткан:

Урулгарымга

Бичии иштен улуг үүле төрүттүнер,
Бичиизинден эки мөзү тыптып үнер.
Багай чүве кылбаңар деп чагып чоруур
Байгы турган сеткилим ол, уругларым.

Максим Мунзукка

Каптагайның чараш каазын
Хамык чоннун кежик чолун
Чаңгыс черге дыннап каан дег
Салым каткан сылдызым сен.

Хөй ажы-төлдүг, чогаадыкчы ажылдыг артист хирезинде К.-К. Н. Мунзук хөй-ниити ажылын база эвээш эвес кылып чораан. ТАР-ның Биче Хурал кежигүнү, ТАР-ның комсомол пленумунун кежигүнү, депутат ажылы, областын компартиязының ревизия комиссиязының кежигүнү, ТАР Дээли Совединиң депутады. Ол үеде даанган хүлээлгезин эчизинге чедир күүседир, чон баарынга отчедун бээр, депутаттар соңгукчуларының чагыгларын херек кырында күүседир, арта оларны «чоннун айбычылары» деп турган. Ие-шакка, ажы-төлге сылдак какпас, чүгле алган өжиниң деткимчезинге, ажы-төлүнүң дыннангыр, човангырынга даянып, чоннун бүзүрелин бадыткаар дээш кызып чораанналрның бирээзи.

Дадар МОНГУШ.

• Мөөрейлер

ЫРЛЫГ-ШООРЛУГ ЭРЗИН КОЖУУН

Аяк хээлиг Тывавыстың база бир чараш булуннарының бирээзи Эрзин кожуунга кожуун дугайында ырының болгаш шүлүктүн республика чергелиг мөөрейи болуп эрткен. Анаа ниитизи-биле чүс ажыг кижи боттарының уран талантызын чонга бараалгаткан.

Республиканың янзы-бүрү булуннарындан көрүлдеге киржип келген профессионал болгаш ыры бижип эгелеп чоруур композиторларның саны 25 болган. Хоочуннар С. Бюрбе, Б Дүпчүр, К. Данзын, К. Баазан-оол, С. Бадыраа, аныяктар В. Серен, Г. Дамчанов, С. Сараагай, А. Исмужап, Р. Банзаалай суглар база өскелер-даа чаа бижээни 60 ырны көрүкчүлернин болгаш жюри кежигүннерининг кичээнгейинге бараалгадын сонуургаткан. Көрүлде үезинде күүсеттинген «Эрзин кожуун», «Тарлашкынның валызы», «Эзенги хем Тере-Хөлүм», «Эрзин хемниң төлу мен», «Эрзин хемим», «Бай-Хөл», «Булуң-Бажы», «Эрзинимни», «Мөрен хемим», «Нарын хемим» «Чүрээм согуу сенде авай», «Ием чурту» дээш, оон-даа өске ырларны чыылганнар дыннап мага ханмаан.

Эрзин кожуунда амыдыралының аайы-биле чурттап, ажылдап чоруур Моолдан келген тускай эртемниглер Жадамба Ганбаттын «Алыс чуртум Булун-Бажы», Жаданба Мягмасуренниң «Кадык суурум», «Хөрээженнер», Барийд Болдоонун моол дылда «Хорвоод амарах» деп ырлары база көрүкчүлернин үнелелин чаалап алган.

Ук мөөрейге композиторлардан аңгыда шүлүкчүлерниң киржип келгенин демдеглезе чогуур. Ниитизи-биле 38 кижи чечен-мергенин чонга бараалгадын, боттарының шүлүктерин номчаан. Оларга А. Комбу, С. Хайбы, А. Кыргыс, З. Самбуу, Б. Дүпчүр, А. Кунчун, Л. Мандал, А. Хумбун, С. Сараагай болган өскелер-даа хамааржыр. Шүлүкчүлериң эн улуг назылыы Эрзинден хоочун башкы А. Дамдын эн бичиизи өөреникчи А. Хумбун болган.

Көрүлдениң түңнелинде чараш ыры дээш бир дугаар черни Кызыл хоорайдан К. Данзынның «Эрзинимни», ийи дугаарын Эрзин кожуундан Т. Дамчановтуң «Чыжырганам», үшкүзүн база-ла Эрзинден С. Сараагайның «Отчугам» деп ырызы алган. Онзагай ыры аялгазы дээш Б. Дүпчүр, С. Бюрбе, чаа солун аялга дээш А. Хумун, Ч. Монгуш шылгарааннар.

Шүлүктерге бирги черни С. Чыргалдың «Эрзин иемге», ийигизин С. Монгалдың «Чорбастай бээр магат боор сен», үшкүзүн О. Чинмиттиң «Эрзин хемге» алган. Шүлүкчүлер Л. Яндаа, А. Комбу, Л. Мандал, З. Самбуу, С. Хайбы олар база шылгарап, өртектиг белектер-биле шаннатканнар.

Композиторларның чогаатканы чаа ырларын онзагай чараш күүсеткени дээш өөреникчилерден Мөнгүн Мандал, Айлаана Уржук, Дина Соян, аныяктардан Василий Сандык, Роберт Банзаалай, Александр Соян, Кызылдан келген ыраажылар С. Монгуш база тыва сценаның чоргааралы, атсураа чонга билдингир апарган Д. Кежиктиг шаңнал-макталды чаалап алганнар.

Оон ыңай бир демдеглеп каар дээн үүлүм болза, Сылдыс суурда уран чүүл школазының национал оркестри болур. Башкызы У. Б. Күжүгеттиң удуртулгазы-биле уруглар оркестрге чаңгыс чер-чурттуглары композиторлар — Б. Дүпчүрүнүн, Р. Канданның, Ж. Гомбаттың, Г. Дамчановтуң С. Сараагайның, Т. Сарыг-оолдун ырларын ыраажыларга шынарлыы-биле үдеп берип, оларның хей-аъдын көдүрүп турганнар. Черле ынчаш Эрзин кожуунда композиторларның, шүлүкчүлерниң, ыраажылардың хөй болганы мактансанчыгдыр.

Республика чергелиг ыры болгаш шүлүк мөөрейин организастап эрттирерингe кожуунның чагыргазы, арат ажыл-агыйлыглар, культура киллизиниң ажылдакчылары улуг үлүг-хуузун киргген. Оларга көрүлдениң киржикчилериниң мурнундан өөрүп четтиргенимни илереттим.

Мындыг хевирлиг мөөрейлер оон мурнунда өске кожууннарга база эрттип-даа турган болза, киржикчилер оон сорулгаларын болгаш негелделерин ам-даа чедир күүсетпейн турары хомуданчыг-дыр. Чижээлээрге. көрүлдениң киржикчилериниң данзызынга адын баш бурунгаар бижидип алырын уттун турар, ноталарын чедир биживээн болгулаар азы оозу шуут чок суг болур-дур.

Зоя МОНГУШ.

Студентиниң көрүүшкүнү

АКШАЖЕ ЭВЕС, ЭРТЕМЧЕ УГЛАНЗА

Апрель айда Тываның күрүне университединиң студентилериниң эртем-практиктиг конференциязы болуп эрткен. Университеттиң бирги эртем-практиктиг конференциязынга киржип аас-кежиктиг болдувус. Кафедралар, тус-тус эртем аайы-биле аңгы-аңгы аудиториялларга хой-хөй солун ажылдарны келир үеним аныяк башкылары болуп эшөөрүм номчун турдулар. Кижиниң эскербейн, билбейн чораан чүүлдерин, эртемде амдыгаа дээр чедир шинчилеттинмээн айтырыгларны база оон-даа өске онзагай чүүлдерге доктаадылар. Тыва дылывыс чаа-ла хөгжүп, быжыгып олурар дылдарның бирээзи. Оон литературлуг нормазы ам-даа чедир быжыкпаан. Бети дизе чугаа культуразын безин ап көрээлицер. Кудумчуга, бажынга, албан черлеринге, школага-даа чугаависка бо-ла бок сөстерни ажыглай бергилээр-дир бис. «Экин!» деп ээлдек сөзүвүстү уттун, «Привет!» «Салют!» дижип чоруурувус чажыг эвес. Бо бүгүнү чүрүмчударынга, шинтирлээрингe бистиң база келир салгалывыстың үлүг-хуузу улуг деп бодаар мен. Бистер дыл башкылары болур болганывыста. амдан эгелеп аңаа белеткеннип турарывысты бо эрткен конференция бадыткаан.

Конференция эрткен соонда элээн хөй бодалдар мени дүвүредип артып калды. Бирээде, конференция үезинде дыннакчы студентилер барык чок чыгыы, чүү-даа бол, чоп-шүлдери бирги курсчулардан безин санныг кижи олурарлар. А хөй кезиннде илеткел номчуур студентилер боор. Бо чүнү көргүзүп турарыл? Студентилериниң эртемге сунду чогу, тура-соруунун чогунда эвес деп бе? Үе-черге эш-өөрүвүстүн шинчилеп, кылган ажылын канчап черле сонуургавас, хүндүлевес бис? Келир үеним башкылары мындыг чөгенчиг болурга болур бе? Солунга бо материалды бижиирин бижин каар мен. Ону чүгле номчуур кижилер-ле номчуур. Студентилериң хөй кезин библиотека барбас, а эш-өөрүнүн конспектизин меге-сога дүжүрүп бижип алыр ол-ла. Ийе, А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканың чурт-шинчилел салбырының номчулга залында каш-ла борбак стол, сандай өөренирингe таарымча чок. Ынчалзажок студент кижи шыдамык, кызымак болур болза, кажан-даа эки чүвени чедип алыр.

Ийиде, эртем-практиктиг конференцияны түңнеп тура, шаңналдыг черже кымны үндүрерил деп берге айтыыр бар. Башкылар-даа, студентилер-даа борта бергедежир. Бир-бир бодаарга, студент кижи чүгле шаңнал дээш кызып ажылдап турар-даа ышкаш. Мынчап баар болза, хамык чүве буурааны ол. Оон орнунга диплом, хүндүлел бижик-биле шаңназа. Ук шаңналдарны, хүндүлел бижиктерни университетти доозуп турда, күрүне экзаменнерин дужаап турар өйде чигелделер бээринге ажылаза кандыгыл деп бодалга келдим. Чүге дизе акша шаңналы бээрге, арай-ла чиктиг. Институт дооскуже шыгжаары бергеле. Аштаар хырын кончуг, дораан чарыттына бээр. Черле ынчаш акша кижи мөзүзүн үрээр, албаарадыр боордан башка, эки чүвеге чедирбес деп бодаар мен.

Ниитизи-биле университеттиң бирги эртем-практиктиг конференциязы бедик деннелге эрткенин, сеткилимге таарышканын демдеглекселим.

Меңги ООРЖАК.

ДЕТКИЙ КОРҮҢЕР

Чоокта чаа республиканың Чуковский аттыг библиотеказынга «Уругларга өөрүшкүнү сөңнээлинер» деп төгерик стол эрткен. Анаа ТР-ниң гуманитарлыг эртемнериниң институдунун ажылдакчылары З. М. Монгуш, Тываның сураглыг чогаалчылары Е. Д. Танова, К.-Э. К. Кудажы, Тываның чогаалчылар эвилелинин даргазы М. Б. Ховалыг болгаш өскелер-даа киришкен.

Төгерик столду библиотеканың эртем талазы-биле оралакчы даргазы М. Б. Биче-оол башкарып эрттирген. Анаа уругларга тыва литератураның хөгжүлдези, оон келир үезинин дугайында айтыргы сайгарып, чугаалашкан. Санал бергеннериң хөй кезин үезинде көдүрүп турар айтыргны деткип турганнар. Чүге дизе сөөлгү үеде бичии номчукчуларга тыва дыл кырында номнар, орус болгаш өске-даа дылдардан тыва дылче очулгалар эвээш. Оон мурнунда үнүп турган чараш, өөнүг чуруктарлыг уругларга таарыштыр бижиттинген номнар чүгле бо библиотекада эвес, а көдээ библиотекаларда база чок деп болур. Чижээ, Сергей Пюрбюнүн «Шынапайның чугаалары», Бай-кара Хөвсүмейнин «Олча», Салим Сүрүн-оолдун «Авазынга дангырак», орус болгаш өске дылдардан очулдурган Пришвиниң «Дуруяажык», В. Бианкинин «Койгуннун кажары» дээш оон-даа хөй.

Бо бүгү байдалдың чылдагааны — номну туткаш-ла дораан сонуургай бээр, номчуттунгур, улуг үжүктерлиг кылдыр үндүрери негеттинер. Оон ыңай бичии уругларга номнарны бижип каарга, авторларга төлээр өртээ эвээш, ынчангаш чогаалчыларның хөй кезин улуг улуска номнар бижиринче угландырын турары ол деп, санал бергеннер чугаалаан. А чогаалчылар эвилелиниң даргазы М. Б. Ховалыг санал берип турган, уругларга бижиттинген чогаалдар бар, ынчалза-даа саазын, ону парлаар эт-херекселдер чедишпезинден, бар-даа болза ону садып алыр акша чок.

Мооц мурнунда чылларда бистиң библиотекавыс номбиле хандыртынып турган. Чүге дизе чылдын-на ном садар акшаны ангылап каан боор. Оон ангыда типографияда үнген номнарның бир экземплярын берип турган. Ам ону боттандырарының аргазын көрүп көрзе кандыгыл деп идегезе-даа чегел төнген аалчылар боттарының хуузунда библиотеказындан уругларга таарышкан номнарны белекке бээрни аазадылар. Ол чогаалчыларга өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис.

Бистиң мындыг берге байдалывысты үстүкү даргалар сагыш-сеткилиниң ханызындан билип, дузалап, келир үеде салгакчыларывыстың салымчолун, эртем-билигже чүткүлүн деткиирин идеген артывыс.

Зинаида АРАКЧАА.

«ХЕМЧИК УНУ ЧУРТУМАЙНЫ»

Мындыг аттыг мөөрей чоокта чаа Кызыл-Мажалыктың төп культура ордузунга бичии уругларга ыры аялгазын бижээн композиторларның, чечен сес чогааткан чогаалчыларның аразынга республика чергелиг эрткен. Мөөрейге композитор, чогаалчы бүрүзү чырыкче үнмээн үш чаа ырыны бараалгаткан.

Ниитизи-биле 18 композиторнун 56 ырларын хүлээп алган. Маңаа композиторлар эвилелиниң харыысалгалыг секретары М. Х. Нурсат, композиторлар К.-К. О. Оржак, А. С. Хоюгбан, О. Д. Монгуш, И. Д. Тюлюш, ТР-ниң симфониктиг оркестриниң «Симфо-Тыва» бөлүүнден В. В. Мортай-оол дээш оон даа өскелер чыылганнарга аян тудуп, байыр чедиргеннер. А барыын-хемчикчилеринин мөөрейге киржип чедип келген улуг-бичии чоннун амыр-мендизин айтырып, ак шайын сөңнеп турган, чылыг сеткил-биле уткуп-хүлээп алганынга өөрүвес арга чок. Тус чернин «Хемчиктин сылдызы» солуннуң редактору А. С. Бегзи баштаан жюри кежигүннеринин кызымаккай ажылын демдеглеп кагза база артык эвес. Оларга кымны тиилекчи кылдыр тодарадыоы ындыг амыр эвес. Ынчалза-даа мөөрей дээрге мөөрей болгай, тиилекчилер албан турар ыпаар: чер-чурт дугайында ырларга 1-ги черни ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, республиканың караа четпестер клубунун директору, композитор Анатолий Монгуш «Кызыл-Мажалыымны» деп ырызынга (күүседикчилери Зинаида Ондар, Татьяна Доржу), 2-гизин Кара Кат Оржак «Аян-Хемчиимни», 3-күзүн Хураган оол Саая «Час-Адырым» деп ырларынга алганнар. Бичии уругларга ыры чогаатканнарның аразындан 1-ги черни О. Кан-оолдун сөзүнге «Саар инек» деп ырызы дээш Ирбен-оол Түлүш, 2-гизин—Мөнгүн-оол Күжүгет Чооду Кара-Күскенин сөзүнге «Ийиспейлер», 3-күзүн А. Конгар «Хар чаап тур» деп ырлары дээш алгылаан. Бо мөөрейге киришкен кижи бүрүзү хол куруг чанмаан. Чүге дизе деткикчилерден, чаңгыс черчурттугларындан, сумулардан, өртектиг белектерни тутсуп турганнар.

Бодум хуумда демдеглексеп каар чүүлүм — өзүп олурар аныяк талантылыгларның хөй болганы. Олар сценаже үнүп келгеш, оон чурумун сагып, хөгжүм үделгезин дыннап билирин көрүп олурарга чоргааранчыг-даа, өөрүнчүг-даа чорду.

Ниитизи-биле мөөрей эки эрткен. Кожуунун культура киллизиниң эргелекчизи А. С. Конгар, Культура бажынының директору Р. М. Сарыглар база культура ажылдакчылары композиторларга, деткикчилерге, аалчыларга, четтиргенин илередим, менди чаагай аъткарганнар.

Зинаида ОНДАР.

Улусчу чогаалыгга төвүнде килдис эргелекчизи.

Хомудал

ХАЙЫРААН «МӨҢГҮЛЕК»

Мурнувуста «Мөңгүлек», чечен чогаал каттыжышкынының чогаалчыларының чуруктары. Ында Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга болгаш Бай-Тайга кожууннарның ужуражылгаларының үезин тыртырган. Ылангыя, «Кызыл-Даг» совхозтун малчыннары, удуртукчуларыбиле «мөңгүлекчилериниң» кады тыртырган чуруктарын катап-катап көрүп олур бис. Ол ышкаш «Мөңгүлек» дугайында чамдык материалдарны номчуп орарывыска сеткилге өөрүнчүг-даа, бирде-бирде мунгаранчыгдаа кыннып келгилээр. Барба Багай-оол, Александр Даржай, Чалбыыш Сарыг-оол, Сайлыкмаа Комбу, Салчак Молдурга, Саая Майнак болгаш тус одуругларның авторларының болгаш өскелерниң-даа чуруктары ында бар-дыр.

Ынчангы культура килдизиниң эргелекчилери турган Чечек Салчаковна, Светлана Самбый-оол олар «мөңгүлекчилерге» улуг деткимчени көргүзүп, чон аразынга кижизидилге ажылын күштелдирип, уран чүүлге, поэзияга боттуг дузаны чедирип келгенин уттуп шыдаавас бис. Орта партия райкомунун, райкүүскомнун ажылдакчылары безин киржип, аныяктарже кичээнгейни салып, талантылыгларны деткип. оларның эки шүлүктерин солун, сеткүүлдерге үндүрүп-даа келгилээн. Тыва поэзияның хүннери бистиинге эртип турда сураглыг чогаалчылар К. К. Кудажы, С. С. Сүрүн-оол, Ю. Ш. Кюнзегеш, О. О. Сувакпит, Е. Д. Танова, А. Даржай, Э. Донгак, Ч. Куулар болгаш өскелер-даа келгилээн. Кончуг солун болгаш уттундурбас үелер тургулаан. Ынчан «Мөңгүлекти» Сарыг-оол Чалбыышович Салчак удуртуп турган.

Ам мунгарал. Чүгле мунгарал. Сөөлгү чылдарда «Мөңгүлектин» үну читкен. Ол хамаанчок, оон кежигүннери мынчага чаңгыс катап чыглыш көрбээн. Оон удуртукчузу Кан-оол Салчакович Чүльдүм. Чоп мынчаап бардывыс дээрге, ол бүжүрганыр... хорадаар... Ийе, ол «Мөңгүлектиң» үндезилекчилериниң бирээзи кижи. Ынчап кээрде, «Мөңгүлекти» тургусчүп алгаш, ам кээп дужур даргалап каарга болур бе?!... Орта шүлүк, чогаал көргүзерге база хорадаар, сайгарып, арга-сүме кадар туржук, дедир октаптар, даргавыстың сөөлгү үеде дошкун, ширинни-даа дам барган ийин бо... Бисти баштап алгаш чон аразынче кирер туржук, ол кара чааскаан хөделип, кайда-ла бир юбилей, болуушкуннарга уткуштур, дүвү-далаш-биле, хана солуннар үндүрүп чыткан сураа-ла дыңналыр, мындыг апарган дарга-дыр бо...

А Сарыг-оол Чалбыышович Салчак ындыг эвес. Ол аныяк шүлүкчүлерге боттуг дуза чедирер талазыбиле кончуг дузаарган болгаш ээлдек-эвилен, биче сеткилдиг, эки кижи. Оон өөреникчилери Сайлыкмаа Комбу, Мария Күжүгет база бистер болгаш өскелер-даадыр. Олар ам-даа башкызын чылыг сеткил-биле сактып чоруурлар. Оон үезинде бистиң чогаалдарывыс солун, сеткүүлдерге бо-ла үне халып кээр турду... А ам чок-тур.

Бисте Хураган-оол Түлүш, Бакмаа Салчак ышкаш дыл башкылары шүлүк бөлүмнерин удуртуп, чогумчалыг ажылдап турарлар. Ында салым-чаяанныг оолдар, уруглар эвээш эвес. Оларның ажылын шын болгаш болур-чогууру-биле удуртур езулуг удуртукчу биске херек бооп турар. Ол ышкаш кожуунда чечен чогаалга сундулуг улуг кижилер база эрмежок болгай. Оларга база езулуг лагдыныкчы болгаш ак сеткил

ИТАЛИЯ, ШВЕЙЦАРИЯ ЧЕДЕР

Тыванын күрүне филармониязынга 26 дугаар сезонунуң доозулганын демдеглеп, июнь 29-та ооң артистери чонга гала-концерт көргүскен. Ону «Саян» ансамбльдиң танцы бөлүү ажытканыныңсоонда, филармонияның уран чүүл удуртукчузу Владимир Цебиков концерттиң киржикчилеринге, чыылган чонга байыр чедирген. Ооң соонда ол филармонияда кымнар база канчаар ажылдап турарын көрүкчүлерге каксы чугаалаан.

— Күрүне «Саян» ансамбли моон мурнунда чылдарда Голландияга, Грециягa, Норвегияга, Франциягa, Чаа Зеландияга, Австрияга барып, тыва чоннуң онзагай катаптаттынмас уран чүүлүн, езу-чанчылдарын, культуразын бараалгадып чораан. «Саян» болгаш «Аян» ансамбльдериң шак мындыг чогаадыкчы чедиишкининге чоргаарланыр-дыр мен. Ам «Саян» ансамбль Италия биле Швейцария баар дээш аная белеткеним эгелей берген. Ол чурттарга чоруп тура, ансамбльдин 1969 чылдан бээр бо хүннерге чедир ең эки дээн номерлерин көргүзер сорулга салдынган.

Бо байырлал-биле кады балет артистери, Россияның алдарлыг артизи Надежда Даржаа биле Дарыймаа Балданжабон чогаадыкчы ажылынын 20 чылын база демдеглээн. Ол ышкаш август айда «Аян» бөлүк 5 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Ону таварыштыр бөлүктүң программазы база чаартынар дээрзи билдингир.

Бо хүннерде уран чүүл амыдыралынга Фрунзениң хореография училишезинин доозукчулары Ойнаарак Монгуш, Омак Сарама база немежип келген. Омак амгы үениң танцызының «Даана» деп бөлүүн тургузуп алган. Ол бөлүк «Стартинейджер-96-ның» конкурузунга киришкеш, лауреат атты чедип алган.

Филармонияның сезонунуң хагдыныышкынынга тураскааткан гала-концерт барык 3 шак үргүлчүлээн. Анаа Россияның улустуң артизи Надежда Куулар, РФ-тиң алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг, Тыванын алдарлыг артистери Дамба-Доржу Сат, Борис Монгуш, Надежда Шойгу уян, таалланчыг үнү-биле көрүкчүлерни база катап сонуургаткан.

А концерттиң ийиги кезээнде «Аян» ансамбльдиң артистери Елена Ооржак, Эрес Ондар, Октябрь Саая, Олег Сарыглар болгаш өскелер-даа киржип, уран талантызын бараалгаткан.

«Саян» ансамбльдиң программазындан шилиттинген номерлери Италия, Швейцарияга чеди айда көргүзер деп турарын В. И. Цебиков дыңнаткан болгай. Ынчангаш концерт соонда «Саян» ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу Вячеслав Октябрьович Донгактан ону улам тодаргайы-биле чугаалап бээрин диледим.

— Ийе, Италияның төвү Рим хоорайже июль айның 24-тен эгелеп аъттаныптар бис. Анаа баргаш Италияның чеди хоорайынга тыва черниң онзагай уран чүүлүн, шажын-чүдүлгезин, ооң онзагай катаптаттынмас талаларын, эрги шагның лама, хамнарының танцы-самын, аас чогаалының бүгү байлак онза хевирлерин: сыгыт, хөөмей, каргыраа, дүрген чугаа, кожамыктар, хомуска аялгаларны даштыкы чонга чедирип, көргүзүп, бараалгадыр бис.

Артистериң чамдыызы даштыкы чурттарже доктаамал үнүп, оюн-тоглаазын көргүзүп чоруп турган болгай, ынчангаш ол талазыбиле арга-дуржулгавыс бар деп санап турар бис.

Италияга 15, Швейцарияга база 15 хонар бис. Бо чурттарже бисти эрткен чылын Франциягa чорувуста чалаан чүве. Ынчан үүгле сыгыт, танцы көргүстүвүс. А бо чылын танцы, хөгжүм хөрекселдерин көргүзүп, бараалгадыр бис. Ынаар бистиң ат-сураглыг артистеривис Демир-оол Кежиктиг, Надежда Куулар, Борис Монгуш, сыгытчылар Дыдыраш-оол Монгуш, Алик Ондар база ансамбльдиң танцы бөлүү, оркестр чоруур. Ынчангаш ниитизи-биле 30 кижи баар кылдыр көрдүнген.

База бир демдеглексеп каар чүүл — бо чылын бирле дугаар мындыг улуг составтыг даштыкыже үнеривис ол. Моон мурнунда болза беш-алды хире кижи чоруп турган болгай.

— Вячеслав Октябрьович, хөй кижи чоруу-дур силер, акша-төгерик-биле кымнар дузалашканыл?

— Чазын бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак бистиң-биле ужуражып, ансамбльдиң ажыл-амыдыралын сонуургап чугаалашкаш, дузалаарын аазаан. Ам Культура яамызының дилээн езугаар Чазак биске дузалап, акша-төгерикти берген. Москвадан Римче самолеттап ужарга, Кызыл—Москва аразындан өртээ чиик болуп турар.

Бо чурттардан чедип келгеш, шөлээлээр бис. Ооң соонда чаа программа тургузуп, ажылдап эгелээр бис. Анаа Чазак акша-биле база дузалаар болган. Ынчангаш бисти мынчаар деткип турарынга өөруп четтиргениви-сти илередир-дир бис.

Даштыкыже үнер концертивисти чеди айның 5-тин хүнүнде хөгжүм-шин театрынга чонга көргүзер бис.

Амгы үеде бистин артистеривис үш ай иштинде шалыңын албааннар. Ынчалзадаа ындыг байдалга ундарап муңгаравайн, хей-аъды бедик, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турар артистериске ак орукту күзеп каалыңар.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиң эргим ынак ачавыс, кыргап-ачавыс, даайывыс **Кыргыс Содуламович БАЙАА** июль 5-те 80 харлаты. Ол Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы суурда чурттап чоруур. Ажыл-ижинге кызымак, чугаа-соттуг, ажы-төлү дээш сагыш човап чоруур, чонунга хүндүткелдиг кижи.

Ынак ачавыстың, кыргап-ачавыстың 80 харлаан юбилейи-биле аная изиг байыр чедирип, кан дег кадыкшылды күзедивис.

Ажы-төлү бистерни дээш,
Ажыл-ижин холдан салбас.
Амыр-дыш-даа бодап орбас,
Ачавыска чоргаараар бис.
Сезен артты ажыр баскаш,
Сергек, омаа хевээр арткан.
Ачавыска, кыргап-ачавыска
Аарыг-аржык дыынмас болзун!

Ажы-төлү, төрелдери.

Чарлалдар бюрозу

АКЦИЯ БИЖИДИЛГЕЗИН ЧАРЛАП ТУР

«Дузалал» деп күрүне бүдүрүлгези ажык акционер ниитилел кылдыр шилчиири-биле холбаштыр хааглыг акция бижидилгезин чарлап турар. Кол хөреңгизи 19 миллион 960 муң рубль. Хааглыг акция бижидилгезинге киржир эргелиглер: күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннери, күрүне бүдүрүлгезинге мурнунда ажылдап турган эр кижилер 5 чыл, хөрээжен улус — 3,5 чыл ажыл стажтыг болур.

Билдириишкиннерни бо чарлал солунга парлаттынган хүнден соңгаар чеди хонук хуусаа иштинде хүлээп алыр. Бир акцияның алыр өртээ 1700 рубль.

«Дузалал» бүдүрүлгениң адреси: Кызыл хоорай, Горная кудумчу, бажың № 1 «А», ук бүдүрүлгенин бухгалтериязы билдириишкиннерни хүлээп алыр. Телефону 2-51-38.

СЕМИНАРЖЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Тыва Республиканың Күрүненің үндүрүг инспекциязы июль 11-12 хүннеринде юридиктиг эргелиг албан черлерине болгаш хуу кижилерге үндүрүг онаарының хоойлужудулгазында өскерилгелер болгаш немелделер талазы-биле республика семинарын эрттирер. Ол семинарга «Немээн өртекке үндүрүгнү санаарының болгаш төлээриниң чурумунуң дугайында», «Акцизтер дугайында», юридиктиг эргелиг албан черлериниң орулгаларынга болгаш эт-хөреңгилерине үндүрүг онаарында өскерилгелер болгаш немелделер дугайында квартал отчеттарының, балансыларының формаларында өскерилгелер дугайында, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерине үндүрүг онаарының системазының, учет, отчеттуг чорукту бөдүүнчүдериниң системазының дугайында, Тыва Республиканың девискээринге сайгарлыкчыларның ажыл-чорудулгазын таарыштырар дугайында, чедир төлеттинмээн акшаларны албадал-биле төледип турар үеде үндүрүг төлекчилерине үндүрүг органнарының ажылдакчыларының алыр хемчеглериниң дугайында болгаш оон-даа өске айтыырларны чугаалажыр.

Ол семинарның ажылынга Күрүненің үндүрүг инспекциязының болгаш Үндүрүг полициязының федералдыг албанының эргелелиниң специалистери кээп киржир.

Өнчүнүн бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчуларын болгаш кол бухгалтерлерин семинарже чалап тур.

Семинарның эртер чери: Кызыл хоорай, Улус-чу чогаадылга бажыны.

Семинар 9 шакта эгелээр.

НОВОСИБИРСКИЖЕ, АБАКАНЧЕ АВТОБУСТУГ БАРААННАП

КЫЗЫЛ — НОВОСИБИРСК рейизи воскресенье санында 11 шакта, КЫЗЫЛ — АБАКАН рейизи четверг санында 9 шакта.

Кызылда Пушкин кудумчузунуң № 21 бажың чанындан чоруп турар. Күзелдиглерни чалап тур.

БУХГАЛТЕР ХЕРЕГЛЕТТИНИП ТУР

Тыванын В. Көк-оол аттыг хогжүм-шин театрынга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, дуржулгалыг санажылга бухгалтери пегеттинип турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 33, кадр килдизи.

ШОЛА АТТАРЛЫГ

Сактыышкын

Эрзинниң тайга эдээ черге ийи аъттыг чылгычы чайын мал дилеп чораанар. Ынчан 1870 чылдарның үези турган. Чылгычылар канчангаш-ла бир көрүптерге, кезек чокпак тал дөзүнде аныяк хөрээжен кижи чыткан, бичии чаш уругдаа ыглаан ышкаш болган. Чанынга чеде бергеш, аъттарындан дүшкеш көөрге, ядыы хөрээжен кижи чаа-ла божуп алган болган. Ол эрлер дораан-на чаш төлдүн хинин кезип алганнар. Талдар аразында бөлүк кушкаштар мыжырткайнып, омак-хөглүү кончуг эдип, чаш уруг төрүттүнгенинге амырап турган ышкаш болган.

Мал дилээн эрлер көрүп турарга, ырак эвесте талдар бар болган. Черге божуп алган аныяк иени чылгычылар кээргээш, кожазында аалдың ээлери-биле сүмелешкеш, анаа чедире бергеннер. Чүге ол черге божааныл? Боду аныяк, өрүк, бот ие төрелиниң аалынга четпейн чорда, эъди аараан, өске аалче киреринден дидинмээн. Ол ие ынчап, караа чырып, ажы-төлдүг болганынга кончуг өөрээн, чылгычыларга өөрүп четтиргенин илереткен. Талдар дөзүнге төрүттүнген чаш оолду төрелдери, эш-өөрү чаптааш, ону Кушкаш деп шолалап адап алганнар. Ооң төрүттүнген черинге кушкаштар мыжырткайнын эдип турганын дыңнаан, билир турган. Ол болза мээн азыраан адам Кушкаш (Ойдуп) Хөлин деп кижи ол-дур. Оолду өзүп кээргө, Ойдуп деп адаан. Бо төөгүнү шаанда мен школага өөренип турумда, ачам менээ чугаалап берген. Кушкаш деп шола ат ынчаар укталган чүве-дир.

Хөлин деп шола ат канчаа тывылганыл? Ачам чер кезип, тояап чораш, Моолдун Улуг хүрээге четкен, анаа баргаш, тейлеп чүдүп турган, моол өннүктөрлиг болган. Олар ачамны моол бижикке, тангыт номга шору өөрелип каан. Мен бичии турумда, ачам бичии тангыт судурлуг чүве, дан бажында туруп келгеш, сөзүн номчуп турганын бо-ла көөр мен. Ачам соонда Тывага, Соянныр чурттунга келгеш, Бай-Хөл хүрээзинге ламаларга дузалакчылап ажылдап турган. Чогум лама-даа эвес, өөренип алган биче «эртеминин» хирези-биле хүрээге бараан болуп чораан. Хөлин деп шола ат оон укталган.

Ачам чолдаксымаар, делгем хөректиг, мөчек-мөчек ыыңганнарлыг мөге кижи. Бай-Дагнын Тарлашкындан бир барба арбай тарааны чүктеп алгаш, Чээрен артын ажыр Чодураада авазынга чедирип берип турган. Ол хире ырак, арт-сын ажыр бир барба тарааны шыырак-ла дээн кижи чүктеп чедирер. Ынчаны тыва кижилер күш-ажылга ынак, шыырак, кызымак турганы черле магалыг.

Мен ийи адалыг, үш авалыг чордум. Төрээн адам Бай-Хөл Сояны Хайбы деп кижи, Бай-Хөл хүрээзинин дуганынга дузалакчылап турган, ынчангаш оон шола адын Дуганчы дээр. Оон ажы-төлү, дүнмалары хөй улус, колдуунда-ла бо Эрзин суурда шору ажылдап, чурттап чорлар. Төрээн авам хөй ажы-төлдү өстүрүп, дорукторган, алыс боду кыргыс уктуг кижи чүве, боду чудукара, бөдүүн, ажылчын болгаш ажы-төлүн база ынчаар өөредип алган буянныг ие кижи чораан чүве ийин.

Эрги Тываның үезинде чамдык улустарның ажы-төлү ызырынмастай бээрге (кижи болбайн баар), бистин ава, ачавыска эккеп, азырадып, өстүртүп алыр турган. Ындыг ынчыл черле Тывага турган чүведир. Ынчаар өстүрген Сандык, чаптарның ажы-төлү Клара, Шакай-оол, Валерий суглар база ажы-төлдүг эки чурттап чорлар.

Ийиги азыраан авамны билбес мен, бичии чаш турумдала «кызыл дустай» берген, оон акызы чораан Намзырай даайымның (ол база бистиң аравыста чок) ажы-төлү Эрзин суурда чурттап чорлар. Үшкү авам болур кижи чиңгине моол уктуг болган, Феодалдыг Моол, Тыва үезинде ийи чурт аразынга амгы ышкаш шыңгыы кызыгаар деп чүве турбаан, кызыгаар чоогунда тыва, моол улустар анаа найыралдыг аралажып, кожа-хелбээ чурттап чорааннар. Ынчан Моолга хувискаал (революция) өөскүй бээрге, өөнүн эр ээзи дүжүмет кижи чораан дээш үшкү авамнын өг-ораның үжеп чиндээш, хөрөңгизин дамзылап хавыргаш, эр кижини шагдаалар тудуп аппарган, а хөрээжен кижи корткаш, Тываның кожа сумузу, Нарынга кээп чурттай берген.

Азыраан адам мени чаасканаан ийи, үш-даа чыл азыраан. Кээргенчиг адага мындыг одуруглар тураскаал болзун:

Салым-чолдун аайы-биле
Аваларым солушса-даа,
Чангыс оглун өстүрер дээш,
Ачам күжүр балдыг сыкпаан.
Изиг, соокка алыспас дээш,
Энчек-биле ораан, шуглап,
Ишти-хырнын аштатпас дээш,
Эмискиктеп падын бараан.

Чеже ынчап чоруур боор, мени эки азырап өстүрер дээш ачам «паш тудар» кижи сураглап чораан, улустун сүмезин-биле демги моол кижиге душ болун таваржы берген. Төрели улустар аразында сүмелешкеш, анаа-ла бот-бодун танышпас ийи кижини бир өгге эп-чөп-биле кады олуртуп каан. Ол үеде ындыг чаңчыл Тывага-даа, Моолга-даа турган-дыр. Үшкү авамның бодунун ажы-төлү Күсүннер аймаа ам Нарында болгаш Кызылда бар.

Ооң соонда бистин өг-бүлевис Тес-Хемнин Чыргаланды сумузунга чурттай берген. Кыштаар черивис — Чодураа, чайлаавыс — Хөл-Өөжү, Алдыы-Шиви, Бүрүн-Эрге деп ачамны шолалаар турган, ол канчан тывылганыл? Чыргаланды сумузунга чоннуң кошкар, хуназын каш чыл улай ол кадарын келген. Белен эвес, бергезимээр ажыл, олар дошкун болгаш маннажыр, үскүлежир, дээр боданнаанда суг чадаг кижиге алдырбас апаар. Ындыг мал малдаан кижи чайын, күзүн эн-не шөлээн, оттуг черге аалы турар. Адамны сумуга улустар шору мактаар, чайын чели ай чыскаалында кожуун даргалары кижен-биле шаннаандаа турар чүве ийин.

Чайын ында-хаая эштери аалга чыглып келир, чамдыкта арай мактаны аарак мынчаар хөөрегилээр: «Мен шаанда кезимел-даа, ядыы-даа чораан мен, ам бай мен, өг-бүлелиг, үжен хире инек, малдыг, мунар аъттарлыг, кежээ оолдугдаа мен. Кым-даа хонмас эки одар-белчиирлиг чайлаг, күзегле чурттап чор мен, бо Чыргаланды сумузунда мен ышкаш бүрүн эргелиг кижи ховар-ла боор...» «Бүрүн-Эрге» деп шола ат оон тывылганы ол чүве-дир.

Мен Самагалдай эге чада школазын 1940 чылда доосканш, улаштыр Кызылдын каттышкан школазынга чеди класс чедир өөренген мен. Чүге каттышкан школа деп турганыл? Анаа чаа ажыттынган бешки классан аңгыда башкы, эмчи, нам, уран чүүл салбырлары, политруктар школазы база турганы ол.

Ынчангы мээн эштеримден Кызылда Алексей Арапчор, Допчаа Монгуш, Юрий Күүзегеш, Юрий Аранчын, Чымдаан Маады, Зоя Чадамба болгаш өскелер ам-даа бар.

Адамның ачы-хавыяазын ам-даа бедин-биле үнелеп, сактып чоруур мен. Бо одуругларны анаа тураскаадып көрейн.

Бичиимден-не ажыл кылып,
Эгелээним ачам кежии.
Билигледерден караам чыраан
Эдеришкен чонум кежии.
Үнген күжүн халас барбаан,
Үргүлчү-ле буянныг сен.
Арбын көвей ажы-төлдүг
Ачай болуп чурттап чор мен.
Ажы-төлдер башкызы боол,
Арат чонга бараан болдум.
«Эки чор» — дээн ыдык чагыын
Эртинеден үнелиг-дир.

Адамның шын ат, фамилиязы Ойдуп Кушкаш Хөлин дээр. Ол 83 харлыында мөчүп калды. Авалар ышкаш магалыг буянныг адалар эвээш эвес. Ооң бирээзи мээн ачам ол.

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.
Эрзин кожуун.

Эмчиниң сүмези

ТААКПЫ, ООҢ ХОРААЛЫ

Таакпының кижинин кадыкшылынга хоразының дугайында парлалгага хөй удаа чугаалап, бижип, тайылбырлап келген. Бөгүнгү чугаамны мен база эмчи кижи болганымда, ол айтырыгже угландырар сорулганы салдым.

Россияда 30 миллион хире кижи таакпыны доктаамал тыртып турар. Оларның 15 хуузу хөрээженнер, 30 хире хуузу үстүкү класстар өөреникчилери. Таакпы тыртып чоруур кижилерни каяа-даа көрүп болур, ынчангаш элээди оолдар, уруглар ону ындыг-ла кончуг хоралыг эвес чүве-дир деп бодаарлар. Ындыг болганда ооң хоралыын оларга билиндирери чугула. Таакпының хоразының дугайында чугаалаар мурнунда ооң кажан тыптын келгенин сонуургап көрээлинер. Бистин эрага чедир V векте Африка чурттарының чамдык чурттакчы чоны ону ажыглап турган. Таакпы үнүштерин өрттеткеш, олар ону долгандыр туруп алгаш, ыжын тынып алыр турганнар.

Европаның чонунга таакпыны Христофор Колумбунуң ийиги экспедициязы эккелген. А Россияга ону 17 векте англичаннар, немецтер эккелген. Ол үеде таакпылаары Россияга хоруглуг турган, таакпылаар улусту истеп сүрүп, кеземче хүлээдип турган. Ол хоруушкунну Петр 1 казаан болгаш таакпы үндүрер фабрикаларны 1852 чылда Петербургка, 1870 чылда Москванын «Ява» фабриказы ажыттынган. Ону кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр. Ынчаарга таакпылаары деп чүл? Ол дээрге ышталып, өрттенип чыдар таакпынын ыжын киир тынары-дыр. Ооң тургузуунда хөй кезиинде никотин дээр хоралыг будумел бар. Ооң ангыда 3600 хире янзы-бүрү химиктиг будумелдер бар. Оларның аразында чижеглей чугаалаарга, аммиак, углекислый газ, метиловый спирт безин бар. Америк эртемден 1946 чылда таакпыдан полоний 210 деп радиоактивтиг изотопту алган. Ынчап келирге, таакпылап турар үеде ол-ла хөй хоралыг будумелдер организмче киргеш, өкпениң ханаларынга чыыпынып чыдыптар болгаш өкпениң тынар хемчээлин чоорту эвээжедип келир. Ийиде, нерв болгаш баш мээзиниң клеткаларының ажылын баксырадып эгелээр. Үште, хан базыышкынын улгаттырар. Ооң ангыда, ижин-шейүндү аарыгларын: язва, гастрит, холецистит дээн чижектиг аарыгларның тыптырынга үндезин болур.

Рактың тыптып келириниң бир кол чылдагаанын таакпы деп үвени эртемденнер бадыткаан. Ооң кадында таакпылаар кижи долгандыр турар чоок кижилерин ооң ыжы-биле база хораннап турар, олар ол ышты база тынып турар болгай. Таакпылаар кижи таакпының ыжының 25 хуузун тынып турар болза, өрээлде турар чоок кижилери ооң 50 хуузун тынып турар. Таакпы ыжы ылангыя сааттыг хөрээжен кижиге дыка хоралыг. Ыштыг ол агаарны иенин иштинде чаш төл база тынар ужурга таваржыр.

Таакпының хоразының дугайында оон-даа хөйну чугаалап болур. Ынчалзажок үстүнде чугаалаан колкол үүлдер таакпылаарынга аажок ынак, оон салдыкпас кижилерни бодандырып келири чадавас. Багай чаңчылдан адырлып алырын ыдаңгыя аныяктарга сүмелээр-дир мен.

Валентина ТҮЛҮШ.
Педнатр.
Кызыл кожуун.

ЧАҢГЫС ИДИКТИГ АРТКАН

Шоодуг

Чырык өртемчейге кижи амытан кандыг каттырынчыг, мунгаранчыг, хөглүг ужуралларга таварышпас дээр. Шак ындыг үүлдериниң бир-ийизи башка кезээде танма ышкаш артып каар.

Чугаамның кол-ла угланыышкынын ам-на ажылып көрейн. Ол бичии төөгү эрткенден бээр үр-ле үе эрте берди. Үенин маңының дүргени аайлыг эвес.

Ынчан Ажырбас акый кончуг улуг бедик чаагай «ЗИЛ» маркалыг машина мунуп турган үези чүве. Демир аът мунгандан бээр үр-ле апарган кижи.

Бир хүн колхоз даргазы Ажырбасты ыраккы талыгырда Кара-Хөлче командировкалаар кылдыр дужаал бижип каан. Дарганын сөзү ажылчын кижиге дүрүм болур болгай.

Дан дурту саадаар эвес, дан адып, эртенгинин эртежи аскыр дагаазы кыспынчыг алгызын медээлей шаапкан. Ажырбастын өөнүн ишти кончуг эртежи утбай турган. Хөөрөдип чугаалаар чүве болза, ол девискээрде ону мурнаар кижи чок деп болур. Эң ылангыя инектери, өшкүлери, хаваннары оолдаар деп барганда, даңны аксы удувайн тура хонар кижи. Кады-кожалары чаа-ла туруп турда, оон инектери шагда-ла одарда чеде берген шөлээн оттап чоруур дээр. Оозун бодаарга, эрес-ле кижи турган-дыр ийин. Үйгүжү, олутпай чорук багай дээри база-ла чөп.

Ол-даа канчаар. Ажырбасдаа чаа дыштанып алгаш, чүү-хөөзүн алгаш, шала серинде карак четпес Кара-Хөл кайы сен дээш хапкан. «Далашкан сээк сүтке дүжер» чүве дээн, оожум чоруур болзунза, улаштыр чоруп-ла олурар сен» деп сагыгылаан.

Төнмес-батпас, ужу-кыды көзүлбес узун оруктар сактырга-ла артында чыдып каап чораан ышкаш. Демир аъдың саадаар эвес, ша-даа четпейн чедер черинге чедип келген. Ажырбастын ол черге бир дугаар четкени ол боп-тур. Тоолда ышкаш, кайгамчыктыг чараш оран болган-дыр. Экини эки ол чугаалаар апаар. Дедир ээр дээрге орук узун. Ам канчаар, тыва кижи чаңгыс дестен ужукталган болгаш төрел бөлүк мунзаар эвес. Өөрээни-биле кудаларын сактып келгеш, хап чеде берген. Ырак черден артында кээп көрбээн кудазы чедип кээрге, манаваан кудалар өөрүп, олбук-ширтээл чадып, чеминиң дээжизи-биле хүндүлеп турганнар-даа чүве-дир. Чокчак дээр эвес, хамык мөлдүн аразындан кончуг иртти ужурган үш паштын хойтпаан-даа тиккен. Ол кежээниң эрткенин-даа билбээннер. Дан аткан. Чоруур өй келген. Тыва арага баштан үнер эвес, чылдырып аарга эки-ле, а харылаары берге, аарышкылыг-ла болдур ийин.

Кудалар кудазын тулдур хүндүлээш, хап-савазын дуптээш, тыва улустуң шагдан бээр ужур-чуруму ындыг, орук-суурга эки менди чоруурун чагааш, үлеп каанар. Ажырбас акый кудаларынга чугаалаарындан ыяткаш, ыыттаваан чүве боп-тур. Чүл дээрге, эртен илиниң бирээзи чок болган. Кудаларның бичии хаваазы бар. Караанга көрген чүвезин ызырып алгаш, кайнаардаа апларын кааптар. Ол дээш боттары бага үрээн улус-тур. Эник эник-ле болгай. Чаш чүвени канчап канчаар дээрил аан деп кыс кудазы чугаалап олурган чери база бар. Ажырбас ол дугайты бодаваан-даа кижи боп-тур. Бодунга таваржы бээрин аан. Ам канчаар, ыяткан кижи ылын өлүрер дээр болгай. Барып-барып, чаа-ла садып алган идии хомуданчыт-даа болза, кудаларының өөнге баргаш, идик чарбый бээрге, атка багай дээш шуут ыыттавайн, машина иштинге чыткан эрги идиин бүдүү кеде шаап алган.

Орукка дедир хап олургаш, башка кандыг-кандыг бодалдар кирбээн дээрил. Калайга баргаш чүү дээрил? Хава ыт аппарган дээр болза, ол бүзүревес-даа. Ажырбас ол үеде кезек мунчулуп турда, оон бажыңга бир бодал кире шаап келген дээр. Дунмазы чевле дунмазы болгай. Оозунга хава ыт дугайты бичии шыныылга хевирлиг чүве бижиде шаап алган болган. Аалынга халлып кирип кел сал-ла хап-савазын тудуспайн, баштай-ла бижидип алган барымдаалыг бижикти калайынче сунган. Оозу ону көргеш, баштай ужур-бажырын билбээн.

Ажырбас ону ажыглап алгаш, хап-савазын үне халааш эккелгеш, калайынга сунгаш, чүвенин ужуру ажырбас хире боорга, тайылбырлап эгелээн-дир. Ам-на кээп оозунуң бажынга демги саазынның ужур-утказы кире берген. Шаанга дээр каттырып-каттырып: «Оода илиниңнин бирээзи кайыл» дээн. Чаңгыс идиин эпчоксунуп-эпчоксунуп кадайынга тутсуп берген.

Ол ийи идиктиң салымхуузу ындыг болган. Бирээзи ыраккы Кара-Хөлге, өскези Улуг-Хемге чурттаар салымныг болган-дыр. Каш хонгаш акша алгаш Ажырбастың кадайы чоп кончуг хоранныг чоор дээш ашаанга шак-ла ындыг идикти сада шаап берген. Ол садарда, шидип аар илик саткан чери база бар дээр.

Бо болган төөгү Ажырбас акыйга бир талада дыка улуг өөредиг болган дээр. Ол хевээр ол хүнден эгелээш, бо хүнге чедир чаңгыс-даа илик чидирип көрбээн дээр. Амыдыралга үүү болбас дээрил. Кочулаар-даа, шоодар-даа дээш эвес, херек кырында болган үүлдү бижидим, номчукчу. Та канчаар, билип аары силерден хамааржыр.

Оюн ХӨГЛҮГБЕЙ.

«ӨРТТЕН АРТПАС...»

Частың ортаа айы үнгенден бээр
Чадааналан Чаа-Хөл туржук, Кызылче кирр
Аңгыс, эзим, хову, шөлдү өрт чигген
Ава черим кандыг хилинчек кылган чүвел?
Күске хооруп, каргыш салган кижилерже
Хүрүм дедир эглип келир дижир болгай.
Алдын черин, оран-чуртун чуткарарга,
Кудай Танды киленнээштин, кааннан болур.
Дыттыг, пештүг арга-эзим ыызын төп,
Тыны тудуш дазылдары чоорту курган,
Бойдузунун чылыг куспаан оон көрбес,
Мөнге шагда кургап ушкаш, төштер артар
Тыва кижи чурткэ ынак, черге эргим
Тын-на чаңгыс амыдыраар үүүлери ол.
Өскүй берген «өргген артпас, өлден артар»
Өгбелериниң үлегерлиг домаан утпаал.

Лазо МОНГУШ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Эргим ачавыс Данов Машпак-оолович Монгуш чырык өртемчейден, бистен чарлып чоруткандан бээр удавас бир чыл болур. Оон ачазы, а бистиң кырган-ачавыс Машпак-оол Хавырык-ович Монгуш актыг черге буруудаттырып, политиктиг репрессиял рга шаанда тамырышканы-биле холбаштыр бистин ачавыс школага өөренир, эртем-билигни чедип алыр аргазы чок болган. Ол бүгү назынында бөдүүн ажыл кылып чораан болгаш Өвурнүн Кужур-Чыраа фермазынга, Хандагайтынын туду-септелге участогунга, орук ажыл-агый черлеринге ажылдаан. 1980 чылда хүндүлүг пенсияже үнген. Ачавыс ажылынга ак сеткилдиин, негелделиин бадыткап көргүскен. Пенсияже үнген соонда хоралыг аарыгдан мөчээн. Ачавыстың дугайында моон мурнунда солуннарга чаңгыс-даа катап бижип көрбээн бис. Ынчангаш ачавысты орнукшудуп, сөөлгү орукче үдээринге киришкен буянныг чонувуска, төрелериниске, оон эштеринге, коллективтерге четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр ам илергейлээр болдаан бис.

Өөнүн ээзи, уруглары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906. корр. сч. 700161629, МФО, 49304729, ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; колоо ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16, чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужудулгазының чагыылгазынга контроль болгаш бүрүткелиг Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитетинин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы—6042. Чагыг № 105—200.